॥ श्रीः ॥

श्रीमदन्नम्भट्टविरचितः

तर्कसंग्रहः

पण्डितगोवर्द्धनमिश्रकृत-न्यायबोधिन्या

पण्डितचन्द्रजसिंहकृत-

पदकृत्येन च समुपेतः।

उपयुक्तविषमस्थलटिप्पणी-

भाषाटीकासहितः।

प्रकाशकः

नन्दकिशोर एण्ड ब्रदर्स,

चौक, बनारस।

R625x8,1
15G1

RG25x8,1 1202
15G1
Bhatt, Annam
Tarka-Samgrah

28

SHRI JAGADGURU VISHWARADHYA JNANAMANDIR
(LIBRARY)
JANGAMAWADIMATH, VARANASI
1202
R625x8,1
15G1
Please return this volume on or before the date last stamped
Overdue volume will be charged 1/- per day.

53

THE

TARKA SANGRAHA.

OF

Annam Bhatta

WITH

The commentaries Nyayabodhini of Pandit Govardhana Mishra and Padakrityam of Pandit Chandraja Singha.

को अर्पण,

EDITED WITH EXPLANATORY NOTES AND HINDI TRANSLATION

by

Pandit Gopalchandra Vedanta-shastry,
Late Professor, Upadeshak Mahavidyalya, Benares.

Published by

NAND KISHORE & BROS.,
BOOK-SELLERS & PUBLISHERS,
BENARES.

1931.

Price 6 Annas.

R625x8,1
15G1

All Rights reserved by the Publishers.

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY.
Jangamwadi Math, VARANASI,
Acc. No. ......
1202

श्रीमदन्नम्भट्टविरचितः

तर्कसंग्रहः

—०*०—

पण्डितगोवर्द्धनमिश्रकृत-न्यायबोधिनी-
पण्डितचन्द्रजसिंहकृत-पदकृत्यव्याख्योपेतः

वाराणसीभारतधर्ममहामण्डलस्थोपदेशकमहाविद्यालयभूतपूर्वाध्यापक-
महोपदेशक-शास्त्रभूषण-चक्रवर्त्युपनामक-

पण्डित श्रीगोपालचन्द्रवेदान्तशास्त्रिणा संस्कृतः

उपयुक्तविषमस्थलटिप्पणी-भाषाटीका-युतश्च

—०*०—

स च

वाराणस्याम्

नन्दकिशोर एण्ड ब्रदर्स

द्वारा

भारतधर्ममुद्रणयन्त्रालये

जी० सी० चक्रवर्त्तिद्वारा मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

———

अस्य सर्वाधिकारः प्रकाशकैः सुरक्षितः ।

विक्रमाब्दाः १९८८ ।

मूल्य ।=)

निवेदनम्

न्यायशास्त्रमतिदुर्ज्ञेयम्। प्रथमशिक्षार्थिनामस्मिन् सुखप्रवेशाय परमविदुषा महामहोपाध्यायश्रीमदन्नम्भट्टेन पदार्थोद्देशविभागलक्षणात्मकोऽयं तर्कसंग्रहो रचितः। अस्य व्याख्यानभूता वहवः टीकाग्रन्था उपलभ्यन्ते। तेषां पण्डितप्रवरगोवर्द्धनमिश्रकृतन्यायबोधिनीनामिकायाः टीकाया विद्वत्कुलचूडामणिचन्द्रजसिंहकृत-पदकृत्याख्यव्याख्यायाश्च सुधीसमाजे प्रचारबाहुल्यं विद्यार्थिवृन्दे चादराधिक्यमुपलभ्य तर्कसंग्रहस्येदं संस्करणमाभ्यामेव टीकाभ्यां समलङ्कृत्य प्रकाशितम्। प्रथमपाठार्थिनामुपकाराय ग्रन्थोक्तविषमस्थलानां टिप्पण्यपि लघुतरपदविन्यासेन संयोजिता, भाषाटीकापि सन्निवेशिता। ग्रन्थोऽयं परमप्रियाणां विद्यार्थिनां न्यायशास्त्रप्रवेशे किञ्चिदपि साहाय्यं दातुं समर्थश्चेत् श्रमोऽस्माकं सफलं सम्पत्स्यते। पण्डितप्रवरश्रीयुतवामाचरणन्यायाचार्यमहाशयैः सानुग्रहं मुद्रणप्रतिलिपि(प्रुफ)संशोधनं कृतमतस्तेभ्यो हार्दिकीं कृतज्ञतां ज्ञापयामः॥ इति शम्॥

श्रीगोपालचन्द्रशर्मणः।

टी. जी. ...
स्व, वेदागढ जी के द्वारा
"बा" को अर्पण,
११-७-७४

विषयानुक्रमणिका ।

विषयः	पृष्ठाङ्कः
मंगलाचरणम् ...	१
पदार्थविभागः ...	२
द्रव्यविभागः ...	३
गुणविभागः ...	४
कर्मविभागः ...	५
सामान्यविभागः ...	५
विशेषोद्देशः ...	५
समवायकथनम् ...	६
अभावभेदाः ...	६
पृथिवीनिरूपणम् ...	६
अपां निरूपणम् ...	८
तेजोनिरूपणम् ...	९
वायुनिरूपणम् ...	१०
आकाशनिरूपणम् ...	१२
कालनिरूपणम् ...	१३
दिङ् निरूपणम् ...	१४
आत्मनिरूपणम् ...	१४-१५
मनोनिरूपणम् ...	१५
रूपनिरूपणम् ...	१६
रसनिरूपणम् ...	१८
गन्धनिरूपणम् ...	१९
स्पर्शनिरूपणम् ...	१९
रूपादिचतुष्टयस्य पाकजत्वादि-भेदेनाधिकरणविचारः	२०
संख्यानिरूपणम् ...	२२
परिमाणनिरूपणम् ...	२२
पृथक्त्वनिरूपणम् ...	२३
संयोगनिरूपणम् ...	२४
विभागनिरूपणम् ...	२४
परत्वापरत्वनिरूपणम् ...	२५
गुरुत्वनिरूपणम् ...	२५
द्रवत्वनिरूपणम् ...	२६
स्नेहनिरूपणम् ...	२७
शब्दनिरूपणम् ...	२८
बुद्धिनिरूपणम् ...	२९
स्मृतिनिरूपणम् ...	२९
अनुभवनिरूपणम् ...	३०
यथार्थानुभवनिरूपणम् ...	३१
अयथार्थानुभवनिरूपणम् ...	३२
यथार्थानुभवविभागः ...	३३
तत्करणविभागः ...	३३
करणलक्षणम् ...	३४
कारणलक्षणम् ...	३५
कार्यलक्षणम् ...	३६
कारणविभागः ...	३६
समवायिकारणलक्षणम् ...	३७
असमवायिकारणलक्षणम् ...	३८
निमित्तकारणलक्षणम् ...	३९
करणलक्षणोपसंहारः ...	४०
प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणम् ...	४१
प्रत्यक्षप्रमाणविभागः ...	४१
निर्विकल्पकलक्षणम् ...	४२
सविकल्पकलक्षणम् ...	४३
इन्द्रियार्थसन्निकर्षविभागः	४४
संयोगसन्निकर्षोदाहरणम् ...	४५
संयुक्तसमवायसन्निकर्षोदाहरणम्	४६
संयुक्तसमवेतसमवायसन्निकर्षोदा०	४६
समवायसन्निकर्षोदाहरणम्	४७
समवेतसमवायसन्निकर्षोदाहरणम्	४८
विशेषणविशेष्यभावसन्निकर्षोदा०	४९
प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणोपसंहारः	४९
अनुमानलक्षणम् ...	५०

विषयः	पृष्ठाङ्कः
अनुमितिलक्षणम् ...	५१
परामर्शलक्षणम् ...	५१
व्याप्तिस्वरूपनिरूपणम् ...	५३
पक्षधर्मतास्वरूपम् ...	५४
अनुमानविभागः ...	५५
स्वार्थानुमानप्रदर्शनम् ...	५५
परार्थानुमानप्रदर्शनम् ...	५६–५७
पञ्चावयवोदाहरणम् ...	५८
अनुमानलक्षणोपसंहारः ...	५८
लिङ्गविभागः ...	५९
अन्वयव्यतिरेकिलिङ्गनिरूपणम्	५९
केवलान्वयिलिङ्गनिरूपणम्	६१
केवलव्यतिरेकिलिङ्गनिरूपणम्	६२
पक्षलक्षणम् ...	६४
सपक्षलक्षणम् ...	६४
विपक्षलक्षणम् ...	६५
हेत्वाभासविभागः ...	६५
सव्यभिचारनिरूपणम् ...	६७
साधारणानैकान्तिकलक्षणम्	६७
असाधारणानैकान्तिकलक्षणम्	६८
अनुपसंहार्यनैकान्तिकलक्षणम्	६८
विरुद्धलक्षणम् ...	६९
सत्प्रतिपक्षलक्षणम् ...	७०
असिद्धविभागः ...	७०
आश्रयासिद्धनिरूपणम्	७१
स्वरूपासिद्धनिरूपणम् ...	७२
व्याप्यत्वासिद्धनिरूपणम् ...	७२–७३
बाधितलक्षणम् ...	७५
उपमाननिरूपणम् ...	७६
शब्दनिरूपणम् ...	७८
आप्तलक्षणम् ...	७८

विषयः	पृष्ठाङ्कः
वाक्यलक्षणम् ...	७८
शक्तिलक्षणम् ...	७८
वाक्यार्थज्ञानहेतुनिर्देशः ...	८०
आकांक्षादीनां लक्षणादीनि	८०
वाक्यविभागः ...	८२
शाब्दज्ञाननिरूपणम् ...	८२
अयथार्थानुभवविभागः ...	८३
संशयलक्षणम् ...	८३
विपर्ययलक्षणम् ...	८४
तर्कलक्षणम् ...	८४
स्मृतिविभागः ...	८५
सुखलक्षणम् ...	८५
दुःखलक्षणम् ...	८६
इच्छाद्वेषप्रयत्नलक्षणम् ...	८७
धर्माधर्मलक्षणम् ...	८७
आत्मविशेषगुणनिरूपणम्	८८
संस्कारविभागः ...	८९
वेगनिरूपणम् ...	८९
भावनानिरूपणम् ...	८९
स्थितिस्थापकनिरूपणम् ...	८९
कर्मनिरूपणम् ...	९१
सामान्यनिरूपणम् ...	९२
विशेषनिरूपणम् ...	९२
समवायनिरूपणम् ...	९३
प्रागभावनिरूपणम् ...	९४
प्रध्वंसाभावनिरूपणम् ...	९५
अत्यन्ताभावनिरूपणम् ...	९५
अन्योन्याभावनिरूपणम् ...	९६
उपसंहारः ...	९७
कैवल्यलाभः ...	९७–९८

श्रीः

तर्कसंग्रहः

न्यायबोधिनी–पदकृत्यव्याख्योपेतः ।

——:*:——

निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवन्दनम्[1] ।
बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसंग्रहः ॥

न्यायबोधिनी

अखिलागमसंचारि श्रीकृष्णाख्यं परं महः ।
ध्यात्वा गोवर्धनसुधीस्तनुते न्यायबोधिनीम्[2] ॥

दयानन्दं गुरुं ध्यात्वा नत्वा तत्पादपङ्कजम् ।
तर्काणां संग्रहस्यास्य टिप्पणी क्रियते मया ॥

१ प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्याविघ्नेन परिसमाप्तिप्रचयगमनाभ्यां शिष्टाचारपरिप्राप्तमिष्टदेवतागुरुनमस्कारलक्षणं मङ्गलाचरणं स्वेनानुष्ठितं शिष्यशिक्षार्थं श्लोकेनोपनिबध्नाति—निधायेति । ननु मङ्गलस्य समाप्तिसाधकत्वं नास्ति, कृतेऽपि मङ्गले कादम्बर्यादौ निर्विघ्नसमाप्त्यदर्शनात् मङ्गलाभावेऽपि ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यादौ निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शनादित्यन्वयव्यतिरेकव्यभिचारादिति चेत्, न, कादम्बर्यादौ विघ्नबाहुल्यात्समाप्त्यभावः, ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यादौ तु ग्रन्थाद्बहिरेव मङ्गलं कृतमतो न व्यभिचारः । ग्रन्थारम्भे मङ्गलस्य कर्तव्यत्वे अविगीतशिष्टाचारानुमित–'समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत्' इति श्रुतिः प्रमाणम् ।

२ गोवर्धनसुधीः अखिलागमसञ्चारि श्रीकृष्णाख्यं परं महो ध्यात्वा न्यायबोधिनीनामिकां तर्कसंग्रहस्य व्याख्यां तनुते विस्तारयति । अखिलाश्च ते आगमाश्चेत्यखिलागमास्तेषु ज्ञेयतया सञ्चरितुं शीलमस्येत्यखिलागमसञ्चारि । श्रीकृष्ण इत्याख्या संज्ञा यस्य तच्छ्रीकृष्णाख्यं श्रीकृष्णसंज्ञकमित्यर्थः । न्यायान् न्यायशास्त्रप्रतिपाद्यपदार्थान् बोधयितुं शीलमस्या व्याख्यायाः सा तथोक्ता तान्तथोक्ताम् ।

चिकीर्षितस्य[१] ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थमिष्टदेवतानमस्कारात्मकं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं ग्रन्थादौ निबध्नाति—निधायेति ।

पदकृत्यम्

श्रीगणेशं नमस्कृत्य पार्वतीशङ्करं परम् ।
मया चन्द्रजसिंहेन क्रियते पदकृत्यकम् ॥
यस्मादिदमहं मन्ये बालानामुपकारकम् ।
तस्माद्धितकरं वाक्यं वक्तव्यं विदुषा सदा ॥

विश्वेशं जगत्कर्त्तारं श्रीसाम्बमूर्त्तिं हृदि मनसि निधाय नितरां धारयित्वा गुरुवन्दनं च विधाय कृत्वेत्यर्थः । बालेति । अत्राधीतव्याकरणकाव्यकोशानधीतन्यायशास्त्रो बालः । व्यासादावतिव्याप्तिवारणायानधीतन्यायेति । स्तनन्धयेऽतिप्रसक्तिवारणायाधीतव्याकरणेति । सुखेति । सुखेनानायासेन बोधाय पदार्थतत्त्वज्ञानायेत्यर्थः । तर्क्यन्ते प्रमितिविषयीक्रियन्त इति तर्का द्रव्यादिपदार्थास्तेषां संग्रहः संक्षेपेणोद्देशलक्षणपरीक्षा यस्मिन् स ग्रन्थः । नाममात्रेण वस्तुसंकीर्त्तनमुद्देशः । यथा द्रव्यं गुणा इति । असाधारणधर्मो लक्षणम् । यथा गन्धवत्त्वं पृथिव्याः । लक्षितस्य लक्षणं सम्भवति न वेति विचारः परीक्षा । अत्रोद्देशस्य पक्षज्ञानं फलं लक्षणस्येतरभेदज्ञानं परीक्षाया लक्षणे दोषपरिहार इति मन्तव्यम् ।

भाषाटीका

विश्वेश्वरको हृदयमें रखकर और गुरुको प्रणाम कर बालकोंके सहजमें समझनेके लिये तर्कसंग्रह नामक ग्रन्थ बनाया जाता है ।

पदार्थाः कति, कानि च तेषां नामानि ?—

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्त पदार्थाः ।

---

१ कर्तुमिष्टश्चिकीर्षितस्तस्य कर्तृवृत्तिकृतीच्छाविषयीभूतस्य ।

न्यायबोधिनी

अथ पदार्थान्विभजते—द्रव्येति[1] । तत्र सप्तग्रहणं पदार्थत्वं द्रव्यादिसप्तान्यतमत्वव्याप्यमिति व्याप्तिलाभाय । ननु शक्तिपदार्थस्याष्टमस्य सत्त्वात्कथं सप्तैवेति । तथाहि वह्निसंयुक्तेन्धनादौ सत्यपि मणिसंयोगे दाहो न जायते । तच्छून्येन तु जायते । अतो मणिसमवधाने शक्तिर्नश्यति, मण्यभावदशायां दाहानुकूला शक्तिरुत्पद्यत इति कल्प्यते । तस्माच्छक्तिरतिरिक्तः पदार्थ इति चेत् । न । मणेः प्रतिबन्धकत्वेन मण्यभावस्य कारणत्वेनैव निर्वाहे मणिसमवधानासमवधानाभ्यामनन्तशक्तितद्ध्वंसतत्प्रागभावकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । तस्मात्सप्तैवेति सिद्धम् ।

भाषाटीका

द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य (जाति), विशेष, समवाय (नित्य सम्बन्ध) और अभाव—ये सात पदार्थ हैं ।

कति द्रव्याणि, कानि च तानि ?—

तत्र द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैव[2] ।

---

१ अत्रेयमाशङ्का भवितुमर्हति, ननु सर्वेषां दर्शनानां दर्शनप्रकरणग्रन्थानाञ्च मोक्षरूपपरमप्रयोजनप्रतिपादकत्वं दृश्यते, अत्र तु किमर्थं पदार्थनिरूपणमिति चेत् ? अत्रेदमुच्यते—आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यश्चेति श्रुतेरात्मदर्शनं मुमुक्षोरिष्टसाधनम् । आत्मा च इतरपदार्थभिन्नत्वेनानुमातव्यः । तच्चेतरदेव कियदित्येतदर्थं पदार्थनिरूपणम् । अपि च पदार्थमध्ये आत्मनोऽन्तर्भावात्पदार्थनिरूपणे कृते आत्मनोऽपि निरूपणं स्यादित्येतदर्थमप्यत्र पदार्थनिरूपणं प्रस्तुतम् ।

२ ननु तमसो दशमद्रव्यस्य विद्यमानत्वात्कथं नवैव द्रव्याणि ? तथा हि नीलं तमश्चलतीत्यबाधितप्रतीतिबलान्नीलरूपाधारतया क्रियाधारतया च तस्य द्रव्यत्वं तावत्सिद्धमिति चेन्न, तमसोस्तेजोऽभावरूपत्वात् । तथा हि तमो न रूपिद्रव्यं, आलोकासहकृतचक्षुर्ग्राह्यत्वात् आलोकाभाववत् । रूपिद्रव्यचाक्षुषप्रमायामालोकस्य कारणत्वात् । तस्मात्तेजःसामान्याभावस्तमः । तत्र नीलं

न्यायबोधिनी

द्रव्याणि विभजते—पृथिवीति । नन्वन्धकारस्य दशमद्रव्यस्य सत्त्वात्कथं नवैवेति । तथाहि—नीलं तमश्चलतीति प्रतीतेर्नीलरूपाश्रयत्वेन क्रियाश्रयत्वेन च द्रव्यत्वं सिद्धम् । न च क्लृप्तद्रव्येष्वन्तर्भावात्कुतो दशमद्रव्यत्वमिति वाच्यम् ? आकाशादिपञ्चकस्य वायोश्च नीरूपत्वान्न तेष्वन्तर्भावः तमसो निर्गन्धत्वान्न पृथिव्यामन्तर्भावः । जलतेजसोः शीतोष्णस्पर्शवत्त्वान्न तयोरन्तर्भावः । तस्मात्तमसो दशमद्रव्यत्वं सिद्धमिति चेत्, न । तेजोऽभावरूपत्वेनैवोपपत्त्या-वतिरिक्ततत्कल्पनायां मानाभावात् । न च विनिगमनाविरहात्[1] तेज एव तमोऽभावस्वरूपमस्त्विति वाच्यम् ? तेजसोऽभावस्वरूपत्वे सर्वानुभूतोष्णस्पर्शाश्रयद्रव्यान्तरकल्पने गौरवात् । तस्मादुष्णस्पर्शगुणाश्रयतया तेजसो द्रव्यत्वं सिद्धम् । तमसि नीलत्वादि[2]प्रतीतिस्तु भ्रान्तिरेव, दीपापसरणक्रियाया एव तत्र भानात् ।

पदकृत्यम्

तत्रेति । तत्र सप्तपदार्थमध्ये इत्यर्थः । द्रव्याणि नवैवेत्यन्वयः । एवं तत्रेति पदं चतुर्विंशतिर्गुणा इत्यादिनाऽप्यन्वेति । द्रव्यत्वजातिमत्त्वं गुणवत्त्वं समवायिकारणत्वं वा द्रव्यसामान्यलक्षणम् ।

भाषाटीका

उन पदार्थोंमें पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश, काल, दिशा, आत्मा और मन—ये ही नव द्रव्य हैं ।

कति गुणाः, के च ते ?—

रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माऽधर्मसंस्काराश्चतुर्विंशतिर्गुणाः ।

तमश्चलतीति प्रत्ययो भ्रमः । अतो नवैव द्रव्याणीति सिद्धम् ।

१ एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना तस्या विरहादभावादित्यर्थः ।

२ आदिशब्दाच्चलनस्य ग्रहणम् ।

भाषाटीका

रूप, रस, गन्ध, स्पर्श, संख्या, परिमाण, पृथक्त्व, संयोग, विभाग, परत्व, अपरत्व, गुरुत्व (भारीपन), द्रवत्व (तरलता), स्नेह (चिकनापन), शब्द, बुद्धि, सुख, दुःख, इच्छा, द्वेष, प्रयत्न, धर्म, अधर्म और संस्कार—ये चौवीस प्रकारके गुण हैं।

कियन्ति कर्माणि, कानि च तानि ?—

उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्च कर्माणि

भाषाटीका

उत्क्षेपण (ऊपर फेंकना), अपक्षेपण (नीचे फेंकना), आकुञ्चन (समेटना), प्रसारण (फैलाना) और गमन—ये पांच कर्म हैं।

सामान्यं कतिविधम् ?—

परमपरं चेति द्विविधं सामान्यम्।

पदकृत्यम्

परमपरं चेति। परसामान्यमपरसामान्यमित्यर्थः। परत्वं चाधिकदेशवृत्तित्वम्। अपरत्वं न्यूनदेशवृत्तित्वम्[1]।

भाषाटीका

पर (अधिक स्थानमें रहनेवाला) और अपर (अल्प स्थानमें रहने वाला)—ये दो प्रकारके सामान्य (जाति) हैं।

कियन्तो विशेषाः ?—

नित्यद्रव्यवृत्तयो[2] विशेषास्त्वनन्ता एव।

---

१ सामान्यं द्रव्यत्वगुणत्वादिजातिः। तच्च द्रव्यगुणकर्मवृत्ति। सामान्यादिचतुष्टये जातिर्नास्ति।

२ पृथिव्यादिचतुष्टयस्य परमाणवः, आकाशादिपञ्चकञ्चेति नित्यद्रव्याणि। तेषु नित्यद्रव्येषु वृत्तिर्येषां ते नित्यद्रव्यवृत्तयः।

भाषाटीका

विशेष केवल नित्यद्रव्योंमें रहता है और वह अनन्त है ।

समवायः कतिविधः ?—

समवायस्त्वेक[1] एव ।

भाषाटीका

समवाय (एक प्रकार का सम्बन्ध) एक ही है ।

अभावः कतिविधः ?—

अभावश्चतुर्विधः । प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्चेति ॥ इत्युद्देशग्रन्थः ॥

भाषाटीका

अभाव चार प्रकारका होता है—प्रागभाव, प्रध्वंसाभाव, अत्यन्ताभाव और अन्योन्याभाव ।

पृथिव्याः किं लक्षणम्, कति च भेदाः ?—

तत्र गन्धवती पृथिवी । सा द्विविधा । नित्याऽनित्याच । नित्या परमाणुरूपा । अनित्या कार्यरूपा । पुनस्त्रिविधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमस्मदादीनाम्[2] । इन्द्रियं गन्धग्राहकं घ्राणं नासाग्रवर्ति । विषयोमृत्पाषाणादिः ।

---

१ समवायत्वञ्च नित्यसम्बन्धत्वम् ।

२ शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च । योनिजमपि जरायुजमण्डजञ्चेति द्विविधम् । जरायुजमस्मदादीनामण्डजं सर्पादीनाम् । अयोनिजं त्रिविधम्—शुक्रशोणितसन्निपातानपेक्षधादृष्टविशेषोपगृहीतपृथ्वीजन्यं स्वेदजमुद्भिज्जञ्च । आद्यं नारदादीनाम्, द्वितीयं कृम्यादीनाम्, तृतीयञ्च पृथिवीं भित्त्वा जायमानानां वृक्षादीनाम् ।

न्यायबोधिनी

गन्धवतीति । गन्धवत्त्वं पृथिव्या लक्षणम् । लक्ष्या पृथिवी । पृथिवीत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम् । यद्धर्मावच्छिन्नं लक्ष्यं स धर्मो लक्ष्यतावच्छेदकः । यो धर्मो यस्यावच्छेदकः स तद्धर्मावच्छिन्नः । तथा च लक्ष्यतावच्छेदकं पृथिवीत्वं चेल्लक्ष्यता पृथिवीत्वावच्छिन्ना । गन्धसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं पृथिव्या लक्षणम् । एवं शीतस्पर्शवत्त्वादिलक्षणेषु जलादीनां लक्ष्यता जलत्वादीनां लक्ष्यतावच्छेदकत्वं च बोध्यम् ।

पदकृत्यम्

(तदेव हि लक्षणं यदव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवरूपदोषत्रयशून्यम् । यथा गोः सास्नादिमत्त्वम् । अव्याप्तिश्च लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वम् । अत एव गोर्न कपिलत्वं लक्षणं तस्याव्याप्तिग्रस्तत्वात् । अतिव्याप्तिश्च लक्ष्यवृत्तित्वे सत्यलक्ष्यवृत्तित्वम् । अत एव गोर्न शृङ्गित्वं लक्षणं तस्यातिव्याप्तिग्रस्तत्वात् । असम्भवश्च लक्ष्यमात्रावृत्तित्वम् । यथा गोरेकशफवत्त्वं न लक्षणं तस्यासम्भवग्रस्तत्वात्) नित्येति । ध्वंसभिन्नत्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वं नित्यत्वम् । ध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय ध्वंसभिन्नेति विशेषणम् । घटादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं वाऽनित्यत्वम् । (यद्भोगायतनं तदेव शरीरं चेष्टाश्रयो वा) (इन्द्रियमिति । चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणाय गन्धग्राहकमिति । कालादावतिप्रसक्तिवारणायेन्द्रियमिति ।) (विषय इति । शरीरेन्द्रियभिन्नत्वे सत्युपभोगसाधनं विषयः । शरीरादावतिव्याप्तिनिरासाय सत्यन्तम् । परमाण्वादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् । कालादिवारणाय जन्यत्वे सतीत्यपि बोध्यम् ।)

भाषाटीका

नव द्रव्योंमेंसे जिसमें गन्ध हो, वह पृथ्वी है । वह दो प्रकार की है—नित्य और अनित्य । परमाणु-रूप पृथिवी नित्य है और

कार्य-रूप पृथिवी अनित्य है। कार्यरूप पृथिवी फिर तीन प्रकार की है, शरीर, इन्द्रिय और विषय। हम लोगोंका शरीर पार्थिव अर्थात् पृथिवी-रूप उपादानसे बना है। नाकके अगले भागमें रहनेवाला घ्राणेन्द्रिय, जिससे गन्धकी अनुभूति होती है, इन्द्रिय-रूप पृथिवी है। मिट्टी पत्थर आदि विषय-रूप पृथिवी कहलाती है।

जलस्य किं लक्षणम्, कति च भेदाः ?—

शीतस्पर्शवत्य[1] आपः। ता द्विविधाः। नित्या अनित्याश्च। नित्याः परमाणुरूपाः। अनित्याः कार्यरूपाः। पुनस्त्रिविधाः शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। शरीरं वरुणलोके। इन्द्रियं रसग्राहकं रसनं जिह्वाग्रवर्ति। विषयः सरित्समुद्रादिः।

पदकृत्यम्

शीतेति। तेज आदावतिव्याप्तिवारणाय—शीतेति। आकाशवारणाय स्पर्शेति। [2]कालादावतिप्रसक्तिवारणाय समवायसम्बन्धेनेति पदं देयम्। इन्द्रियमिति। त्वगादावतिव्याप्तिवारणाय रसग्राहकमिति। रसनेन्द्रियरससंनिकर्षादावातिव्याप्तिनिरासायेन्द्रियमिति। सरिदिति। आदिना तडागहिमकरकादीनां[3] संग्रहः।

भाषाटीका

जिसमें शीतल स्पर्श है, वह जल है। वह दो प्रकारका है—नित्य और अनित्य। परमाणु-रूप जल नित्य है, कार्य्य-रूप जल अनित्य है। शरीर, इन्द्रिय और विषय भेदसे कार्य्य-रूप जल फिर तीन प्रकारका है। जलीय शरीर वरुण लोकमें है। जीह्वाके अग्रभागमें

१ शीतस्पर्शवत्त्वं अपां लक्षणम्।

२ अत्रादिपदेन दिक्परिग्रहः।

३ अत्रादिपदेन वर्षाविन्दुग्रहणम्।

रहनेवाली रसना, जिससे मधुरादि रसका अनुभव होता है, जलीय इन्द्रिय है। नदी समुद्र आदि विषय-रूप जल है।

तेजसः किं लक्षणम्? के च भेदाः?—

उष्णस्पर्शवत्तेजः[1]। तच्च द्विविधम्। नित्यमनित्यं च। नित्यं परमाणुरूपम्। अनित्यं कार्यरूपम्। पुनस्त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। शरीरमादित्यलोके प्रसिद्धम्। इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः कृष्णताराग्रवर्ति। विषयश्चतुर्विधो भौमदिव्योदर्याकरजभेदात्। भौमं वह्न्यादिकम्। अबिन्धनं दिव्यं विद्युदादि। भुक्तस्य परिणामहेतुरुदर्यम्। आकरजं सुवर्णादि[2]।

पदकृत्यम्

उष्णेति। जलादावतिव्याप्तिनिरासायोष्णेति। कालादावतिप्रसङ्गवारणाय समवायसम्बन्धेनेति पदं देयम्। इन्द्रियमिति। घ्राणादावतिव्याप्तिवारणाय रूपग्राहकमिति। कालादावतिव्याप्तिनिरसनायेन्द्रियमिति। भेदादिति पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते। भौममिति। आदिपदेन खद्योतगततेजःप्रभृतेः परिग्रहः। विद्युदादीति। आदिना अर्कचन्द्रादीनां परिग्रहः। भुक्तेति। भुक्तस्यान्नादेः पीतस्य जलस्य परिणामो जीर्णता तस्य हेतुरुदर्यमित्यर्थः। सुवर्णेति। आदिना रजतादिपरिग्रहः।

---

१ उष्णस्पर्शवत्त्वं च तेजस्त्वम्।

२ ननु सुवर्णं पार्थिवं पीतत्वात् गुरुत्वात् हरिद्रावदिति चेन्न, अत्यन्तानलसंयोगे सति घृतादौ द्रवत्वनाशदर्शनेन, जलमध्यस्थघृते द्रवत्वनाशादर्शनेन, असति प्रतिबन्धके पार्थिवद्रवत्वनाशाग्निसंयोगयोः कार्यकारणभावावधारणात्। सुवर्णस्यात्यन्तानलसंयोगे सति अनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वेन पार्थिवत्वानुपपत्तेः तस्मात् पीतद्रव्यद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकतया द्रवद्रव्यान्तरसिद्धौ नैमित्तिकद्रवत्वाधिकरणतया

भाषाटीका

जिस वस्तुमें उष्ण स्पर्श हो, वह तेज है। तेज भी दो प्रकारका है एक नित्य दूसरा अनित्य। परमाणु-रूप तेज नित्य और कार्य-रूप तेज अनित्य है। कार्य्य-रूप तेज फिर तीन प्रकारका है—शरीर, इन्द्रिय और विषय। सूर्य्य लोकमें तैजस शरीर प्रसिद्ध है। नेत्रके अन्दरकी कृष्णताराके अगले भागमें रहने वाला चक्षु, जिससे रूपका प्रत्यक्ष होता है, तैजस इन्द्रिय है। तैजस विषय चार प्रकारका है--भौम, दिव्य, औदर्य्य और आकरज। अग्नि आदि भौम तेज है। जिसका अप् अर्थात् जल ही इन्धन है ऐसी बिजली आदि दिव्य तेज है। खाना पचानेवाला पेटके भीतरका तेज ही औदर्य तेज है और खानसे निकला हुआ सुवर्णादि आकरज तेज है।

वायोः किं लक्षणम् ? के च ते भेदाः ?—

रूपरहितः स्पर्शवान्वायुः। स द्विविधः। नित्योऽनित्यश्च। नित्यः परमाणुरूपः। अनित्यः कार्यरूपः। पुनस्त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। शरीरं वायुलोके। इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक् सर्वशरीरवर्ति। विषयो वृक्षादिकम्पनहेतुः। शरीरान्तःसंचारी वायुः प्राणः[1]। स चैकोऽप्युपाधिभेदात्प्राणाऽपानादिसंज्ञां लभते।

जलत्वानुपपत्तेः रूपवत्तया वाय्वादिष्वनन्तर्भावात् सुवर्णादेस्तैजसत्वसिद्धिः। तस्योष्णस्पर्शभास्वररूपयोरुपष्टम्भकपार्थिवरूपस्पर्शाभ्यां प्रतिबन्धादनुपलब्धिः। तस्मात् सुवर्णं तैजसमिति सिद्धम्।

१ ननु प्राणस्य कुत्रान्तर्भाव इत्यत आह---शरीरेति। स चेति---एक एव प्राणः स्थानभेदात् प्राणापानादिशब्दैर्व्यवह्रियत इत्यर्थः।

न्यायबोधिनी

एवं पृथिव्यादित्रिकं निरूप्य वायुं निरूपयति—रूपरहित इति। रूपरहितत्वे सति स्पर्शवत्त्वं वायोर्लक्षणम्[1]। सति सप्तम्या विशिष्टार्थकतया रूपरहितत्वविशिष्टस्पर्शवत्त्वं वायोर्लक्षणम्। विशेषणांशानुपादाने स्पर्शवत्त्वमात्रस्य लक्षणत्वे पृथिव्यादित्रिकेऽतिव्याप्तिः। तद्वारणाय विशेषणोपादानम्। तावन्मात्रोपादाने आकाशादावतिव्याप्तिः। तद्वारणाय विशेष्योपादानम्। अतिव्याप्तिर्नाम अलक्ष्ये लक्षणसत्त्वम्। यथा—गोः शृङ्गित्वं लक्षणं कृतं चेल्लक्ष्यभूतगोभिन्नमहिषादावतिव्याप्तिस्तत्रापि शृङ्गित्वस्य विद्यमानत्वात्। अव्याप्तिर्नाम लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वम्, लक्ष्यैकदेशे लक्ष्यतावच्छेदकाश्रयीभूतकचिल्लक्ष्ये लक्षणासत्त्वमव्याप्तिरित्यर्थः। यथा गोर्नीलरूपवत्त्वम् लक्षणं कृतं चेल्लक्ष्यतावच्छेदकाश्रयीभूतश्वेतगवि अव्याप्तिस्तत्र नीलरूपाभावात्। असम्भवो नाम लक्ष्यमात्रे कुत्रापि लक्षणासत्त्वम्। यथा गोरेकशफवत्त्वम्। गोसामान्यस्य द्विशफवत्त्वेन एकशफवत्त्वस्य कुत्राप्यसत्त्वात्। अतिव्याप्त्यव्याप्त्यसम्भवानां निष्कृष्टलक्षणानि—लक्ष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्ये सति लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामानाधिकरण्यमतिव्याप्तिः। अव्याप्तिस्तु लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्। असम्भवस्तु लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम्।

पदकृत्यम्

रूपेति। घटादिवारणाय विशेषणम्। आकाशादिवारणाय विशेष्यम्। इन्द्रियमिति। चक्षुरादिवारणाय स्पर्शग्राहकमिति।

---

१ वैशेषिकमते—स्पर्शानुमेयो वायुः। स्वमते तु वायोः स्पार्शनप्रत्यक्षत्वं भवत्येव। तथाहि न्यायसूत्रव्याख्यात्मके "न्यायमञ्जरी" ग्रन्थे जयन्तभट्टेन लिखितम्—"पवनस्य प्रत्यक्षवादिनां पक्षे पवनसमयेऽपि वक्तृवदननिकटनिहितहस्तस्पर्शेनैव स उपलभ्यते।"

कालादावतिव्याप्तिवारणायेन्द्रियमिति । वृत्तेति । आदिपदेन जलादिपरिग्रहः । शरीरान्तरिति । महावाय्वादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषणम् । मन[1]आदिवारणाय विशेष्यम् । धनञ्जयवारणाय[2] संचारीति । उपाधीति । मुखनासिकाभ्यां निर्गमनप्रवेशनात्प्राणः, जलादेरधोनयनादपानः, भुक्तपरिणामाय जाठरानलस्य समुन्नयनात्समानः, अन्नादेरूर्ध्वनयनादुदानः, नाड़ीमुखेषु वितननाद्व्यानः, इति क्रियारूपोपाधिभेदात्तथा व्यवह्रियत इत्यर्थः ।

भाषाटीका

जिसमें रूप न हो बल्कि स्पर्श हो वह वायु है । वायु दो प्रकारका है—नित्य और अनित्य । परमाणु रूप वायु नित्य और कार्य-रूप वायु अनित्य है । कार्य-रूप वायु फिर तीन प्रकारका है, शरीर, इन्द्रिय और विषय । वायवीय शरीर वायुलोकमें है । सारे शरीरमें वर्तमान त्वचा, जिससे स्पर्शका प्रत्यक्ष होता है, वायवीय इन्द्रिय है । वृक्षादियोंके कम्पनका हेतु वायवीय विषय है । शरीरके अन्दर वर्त्तमान वायु प्राण कहलाता है । वह एक होकर भी स्थान-रूप उपाधि भेदसे प्राण, अपान, समान, उदान और व्यान, इन पाँच नामोंसे परिचित होता है ।

आकाशस्य किं लक्षणम् ?—

शब्दगुणकमाकाशम्[3]। तच्चैकं विभु नित्यं च ।

न्यायबोधिनी

आकाशं लक्षयति-शब्दगुणकमिति । अत्र गुणपदमाकाशे शब्द एव विशेषगुण इति द्योतनाय न त्वतिव्याप्तिवारणाय, समवायेन शब्दवत्त्वमात्रस्य सम्यक्त्वात् । तच्चैकमिति । अनेकत्वे मानाभावादिति भावः ।

---

१ अत्रत्यादिपदेन नाडीपुञ्जग्रहणम् ।

२ धनञ्जयस्य सर्वशरीरव्याप्यत्वेन सञ्चरणम्नास्तीति भाव ।

३ समवायेन शब्दवत्त्वमाकाशस्य लक्षणम् ।

विभ्विति । सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वं विभूत्वम् मूर्तत्वं च क्रियावत्त्वम् । पृथिव्यप्तेजोवायुमनांसि मूर्तानि । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशेति पञ्चकं भूतपदवाच्यम् । भूतत्वं नाम बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम्[1] ।

पदकृत्यम्

शब्देति । शब्दो गुणो यस्य तत्तथा । असम्भववारणाय शब्दगुणोभयम् । विभ्विति । सर्वमूर्त्तद्रव्यसंयोगि[2] ।

भाषाटीका

शब्द जिसका गुण है उसका नाम आकाश है । वह एक, सर्वव्यापी और नित्य है ।

कालस्य किं लक्षणम् ? के च भेदाः ?—

अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः । स चैको विभुर्नित्यश्च[3] ।

न्यायबोधिनी

कालं लक्षयति—अतीतेति । व्यवहारहेतुत्वस्य लक्षणत्वे घट इति व्यवहारहेतुभूतघटादावतिव्याप्तिः । तद्वारणाय अतीतादीति विशेषणोपादानम् ।

पदकृत्यम्

अतीतेति । अतीत इत्यादिर्यो व्यवहारोऽतीतो भविष्यन्वर्तमान इत्यात्मकस्तस्यासाधारणहेतुः काल इत्यर्थः । नन्विदं लक्षणमाकाशेऽतिव्याप्तं व्यवहारस्य शब्दात्मकत्वादिति चेत्, न । अत्र हेतुपदेन

---

१ अत्र के ते विशेषगुणा इति, तत्राह—

'रूपं गन्धो रसः स्पर्शः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ।
बुद्ध्यादिभावनान्ताश्च शब्दो वैशेषिका गुणाः ॥'

२ परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं क्रियावत्त्वं वा मूर्तत्वम् ।

३ विभुत्वे सत्यतीतादिव्यवहारासाधारणकारणत्वं कालत्वमिति कालस्य लक्षणम् । सर्वाधारः कालः सर्वकार्ये निमित्तकारणम् ।

निमित्तहेतोर्विवक्षितत्वात् । न चैवं कण्ठताल्वाद्यभिघातेऽतिव्याप्ति-रिति वाच्यम्, विभुत्वस्यापि निवेशात् ।

भाषाटीका

जो द्रव्य अतीत आदि व्यवहारका कारण है, वह काल कहलाता है । वह एक, सर्वव्यापी और नित्य है ।

दिशो लक्षणं भेदश्च—

प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक्[1] । सा चैका नित्या विभ्वी च ।

न्यायबोधिनी

दिशो लक्षणमाह—प्राच्येति । उदयाचलसन्निहिता या दिक् सा प्राची । अस्ताचलसन्निहिता या दिक् सा प्रतीची । मेरोः सन्निहिता या दिक् सोदीची । मेरोर्व्यवहिता या दिक् साऽवाची ।

पदकृत्यम्

प्राचीति । इयं प्राचीयमवाचीयं प्रतीचीयमुदीचीत्यादिव्यवहारासाधारणं कारणं दिगित्यर्थः । हेतुर्दिगित्युच्यमाने परमाण्वादावतिव्याप्तिः स्यात्तद्वारणाय प्राच्यादिव्यवहारहेतुरिति । आकाशादिवारणायासाधारणेत्यपि बोध्यम् ।

भाषाटीका

जो द्रव्य पूरब पच्छिम इत्यादि व्यवहारका कारण है, उसका नाम दिक् है । वह एक, नित्य और सर्वव्यापक है ।

आत्मनो लक्षणं भेदश्च—

ज्ञानाधिकरणमात्मा[2] । स द्विविधः । जीवात्मा

---

१ दिगपि सर्वकार्ये निमित्तकारणम् ।

२ समवायेन ज्ञानाधिकरणत्वमात्मत्वमित्यात्मनो लक्षणम् । जन्यज्ञानाधिकरणत्वं जीवत्वम्, नित्यज्ञानाधिकरणत्वमीश्वरत्वमित्यर्थः ।

परमात्मा चेति। तत्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एक एव । जीवस्तु प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च ।

न्यायबोधिनी

आत्मानं निरूपयति--ज्ञानाधिकरणमिति । अधिकरणपदं समवायेन ज्ञानाश्रयत्वलाभार्थम् ।

पदकृत्यम्

ज्ञानाधिकरणेति । भूतलादिवारणाय ज्ञानेति । कालादिवारणाय समवायेनेत्यपि देयम्। ईश्वर इति । समवायसम्बन्धेन नित्यज्ञानवानीश्वरः । जीव इति । सुखादिसमवायिकारणं जीव इत्यर्थः ।

भाषाटीका

जिसमें ज्ञान रहता है वह आत्मा कहलाता है। वह दो प्रकारका है, एक जीव, दूसरा परमात्मा । परमात्मा ही ईश्वर कहलाता है, वह सर्वज्ञ और एक है । जीव प्रति शरीरमें भिन्न है, परन्तु वह व्यापक और नित्य है ।

मनसो लक्षणं भेदश्च—

सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः[1]। तच्च प्रत्यात्मनियतत्वादनन्तं परमाणुरूपं नित्यं च ।

न्यायबोधिनी

मनो निरूपयति--सुखादीति । उपलब्धिर्नाम साक्षात्कारः। तथा च सुखदुःखादिसाक्षात्कारकारणत्वे सति इन्द्रियत्वं मनसो लक्षणम् । इन्द्रियत्वमात्रोक्तौ चक्षुरादावतिव्याप्तिः । अतः सुखादिसाक्षात्कार-

१ स्पर्शरहितत्वे सति क्रियावत्त्वं मनसो लक्षणम् ।

कारणत्वविशेषणम् । विशेष्यानुपादाने आत्मन्यतिव्याप्तिः । आत्मनः सुखादिकं प्रति समवायिकारणत्वात् । अत इन्द्रियत्वरूपविशेष्योपादानम् ।

पदकृत्यम्

सुखेति । आत्ममनःसंयोगादि[1]वारणायेन्द्रियमिति । चक्षुरादिवारणाय सुखेति ।

भाषाटीका

जिस इन्द्रियसे सुखदुःखादिकी उपलब्धि होती है, उसका नाम मन है । एक एक जीवात्माके एक एक मन है, इस लिये मन अनन्त हैं । मन परमाणुके समान और नित्य है ।

रूपस्य किं लक्षणम् ? के च भेदाः ?—

चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपम् । तच्च शुक्लनीलपीतरक्तहरितकपिशचित्र[2]भेदात्सप्तविधम् । पृथिवीजलतेजोवृत्ति । तत्र पृथिव्यां सप्तविधम् । अभास्वरशुक्लं जले । भास्वरशुक्लं तेजसि ।

न्यायबोधिनी

रूपं लक्षयति--चक्षुरिति । चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वविशिष्टगुणत्वं

---

१ अत्रादिपदेन कालदिगादिसाधारणकारणानां संग्रहः । कार्यमात्रे साधारणकारणानि तु—

'ईशस्तज्ज्ञानयत्नेच्छाः कालोऽदृष्टं दिगेव च ।
प्रागभावप्रतिबन्धकाऽभावौ कार्ये साधारणाः स्मृताः ॥' इति

२ नन्वव्याप्यवृत्तिनीलादिसमुदाय एव चित्ररूपमिति चेन्न, रूपस्य व्याप्यवृत्तित्वनियमात् । ननु चित्रपटे अवयवरूपस्य प्रतीतिरस्त्विति चेन्न, रूपरहितत्वेन पटस्याप्रत्यक्षत्वप्रसंगात् । न च रूपवत्समवेतत्वं प्रत्यक्षत्वप्रयोजकं गौरवात् । तस्मात् पटस्य प्रत्यक्षत्वानुपपत्त्या चित्ररूपसिद्धिः ।

रूपस्य लक्षणम् । विशेष्यमात्रोपादाने रसादावतिव्याप्तिः । अतश्चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वविशेषणम् । तावन्मात्रोपादाने रूपत्वेऽतिव्याप्तिः । यो गुणो यदिन्द्रियग्राह्यस्तन्निष्ठा जातिस्तदिन्द्रियग्राह्येति नियमात्तद्वारणाय विशेष्योपादानम् । चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वं नाम चक्षुर्भिन्नेन्द्रियाग्राह्यत्वे सति चक्षुर्ग्राह्यत्वम् । मात्रपदानुपादाने संख्यादिसामान्यगुणेऽतिव्याप्तिः, चक्षुर्ग्राह्यत्वविशिष्टगुणत्वस्य सत्त्वात् । अतस्तद्वारणाय मात्रपदं,संख्यादेश्चक्षुर्भिन्नत्वगिन्द्रियग्राह्यत्वाच्चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वं नास्ति । अतीन्द्रियगुरुत्वादावतिव्याप्तिवारणाय चक्षुर्ग्राह्येति । अत्र लक्षणे ग्राह्यत्वं नाम प्रत्यक्षविषयत्वम् । अग्राह्यत्वं नाम तदविषयत्वम् । तथा च चक्षुर्भिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयत्वे सति चक्षुर्जन्यप्रत्यक्षविषयत्वमिति फलितोऽर्थः । ननु प्रभाघटसंयोगे रूपलक्षणस्यातिव्याप्तिस्तस्य चक्षुर्मात्रग्राह्यगुणत्वादिति चेन्न । गुणपदस्य विशेषगुणपरत्वात् । न चैवं विशेषगुणत्वघटितलक्षणे संख्यादावतिव्याप्त्यभावान्मात्रपदवैयर्थ्यमिति वाच्यम् ? जलमात्रवृत्तिसांसिद्धिकद्रवत्वादावतिव्याप्तिवारणाय तदुपादानात् । अथवा चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमद्गुणत्वस्य लक्षणत्वान्न प्रभाघटसंयोगादावतिव्याप्तिः । संयोगत्वजातेश्चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वाभावात् । घटपटसंयोगस्य त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वात्तद्गतजातेरपि त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वात् । यो गुणो यदिन्द्रियग्राह्यस्तन्निष्ठजातेरपि तदिन्द्रियग्राह्यत्वात् । अत्र जातिघटितलक्षणे गुणत्वानुपादाने चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमति सुवर्णादावतिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय तदुपादानम् । एवं रसादिलक्षणे विशेषणानुपादाने लक्ष्यभिन्नगुणादावतिव्याप्तिः । विशेष्यानुपादाने लक्ष्यमात्रवृत्तिरसत्वगन्धत्वादावतिव्याप्तिः । अतो विशेषणविशेष्ययोरुपादानम् ।

पदकृत्यम्

चक्षुरिति । रूपत्वादिवारणाय गुणपदम् । रसादिवारणाय चक्षुर्ग्राह्य इति । संख्यादिवारणाय मात्रपदम् । यद्यपि प्रभाभित्ति-

संयोगवारणाय गुणपदेन विशेषगुणस्य विवक्षणीयतया तत एव संख्यादिवारणं संभवतीति मात्रपदं व्यर्थं तथापि सांसिद्धिकद्रवत्व-वारणाय तदावश्यकम्। वस्तुतस्तु परमाणुरूपेऽव्याप्तिवारणाय चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमत्त्वस्य विवक्षणीयतया विशेषपदं न देयम्। द्व्यणुकादिवारणाय गुणपदं तु देयम्। सप्तेति। रूपमित्यनुवर्त्यते।

भाषाटीका

जिस गुणका केवल नेत्रसे प्रत्यक्ष होता है, वह रूप है। शुक्ल नील, पीत, रक्त, हरित (हरा), कपिश (मटियारा), चित्र (विचित्र) इन भेदोंसे रूपके सात प्रकार हैं। रूप—पृथिवी, जल और तेजमें रहता है। इन तीनोंमेंसे पृथिवीमें सात प्रकारके रूप हैं। जलमें ज्योतिःहीन शुक्ल रूप रहता है। तेजमें ज्योतिष्मान् शुक्ल रूप है।

रसस्य लक्षणं तद्भेदश्च—

रसनग्राह्यो गुणो रसः[1]। स च मधुराम्ललवण-कटुकषायतिक्तभेदात् षड्विधः। पृथिवीजलवृत्तिः। तत्र पृथिव्यां षड्विधः। जले मधुर एव।

पदकृत्यम्

रसनेति। रसत्वादिवारणाय गुण इति। रूपादावतिव्याप्ति-वारणाय रसनेति। तत्रेति। पृथिवीजलयोरित्यर्थः। षड्विध इति। अत्र रस इत्यनुवर्तते।

भाषाटीका

जिह्वासे जिस गुणका प्रत्यक्ष होता है, वह रस है। मीठा, खट्टा, लवण, झाल, कषाय (कड़ुवा), तिक्त भेदसे रस छः प्रकारका है।

---

१ रसनभिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयत्वे सति रसनेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वे च सति गुणत्वं रसस्य लक्षणम्।

रस पृथ्वी और जलमें रहता है। पृथ्वीमें छः प्रकारके रस हैं। जलमें केवल मधुर रस रहता है।

गन्धस्य लक्षणं तद्भेदश्च—

घ्राणग्राह्यो गुणो गन्धः। स द्विविधः। सुरभिरसुरभिश्च। पृथिवीमात्रवृत्तिः।

पदकृत्यम्

घ्राणग्राह्य इति। गन्धत्वादावतिव्याप्तिवारणाय गुण इति। रूपादावतिव्याप्तिवारणाय घ्राणग्राह्य इति। पृथिवीति। पृथिवीसंबन्धसत्त्वे गन्धप्रतीतिसत्त्वं पृथिवीसंबन्धाभावे गन्धप्रतीत्यभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां पृथिवीगन्धस्यैव जले प्रतीतिर्बोध्या। एवं वायावपि। ननु देशान्तरस्थकस्तूरीकुसुमसंबद्धपवनस्यैतद्देशे तत्संबन्धाभावाद्गन्धप्रतीत्यनुपपत्तिः। न च वाय्वानीतत्र्यणुकादिसंबन्धोऽस्त्येवेति वाच्यम्, कस्तूर्या न्यूनतापत्तेः, कुसुमस्य च सच्छिद्रत्वापत्तेरिति चेन्न। भोक्तृदृष्टविशेषेण पूर्ववत्त्र्यणुकान्तराद्युत्पत्तेः। कर्पूरादौ तु तदभावान्न तथात्वमिति।

भाषाटीका

घ्राणेन्द्रियसे जिस गुणकी उपलब्धि होती है, उसका नाम गन्ध है। गन्ध दो प्रकारका है—सुगन्ध और दुर्गन्ध। गन्ध केवल पृथ्वीमें ही रहता है।

स्पर्शस्य किं लक्षणम्? के च भेदाः?—

त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो गुणः स्पर्शः। स च त्रिविधः। शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात्। पृथिव्यप्तेजोवायुवृत्तिः। तत्र शीतो जले। उष्णस्तेजसि। अनुष्णाशीतः पृथिवीवाय्वोः।

न्यायबोधिनी

स्पर्शं लक्षयति-त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्य इति । अत्रापि मात्रपदं संख्यादिसामान्यगुणादावतिव्याप्तिवारणाय । अन्यविशेषणकृत्यं पूर्ववद्बोध्यम् । ग्राह्यत्वपदार्थोऽपि पूर्ववदेव प्रत्यक्षविषयत्वरूप एव बोध्यः ।

पदकृत्यम्

स्पर्शत्वादावतिव्याप्तिवारणाय गुण इति । रूपादावतिव्याप्ति-वारणाय त्वगिन्द्रियेति । संख्यादिवारणाय मात्रपदम् । तत्रेति पृथिव्यादिचतुष्टये । शीत इति शीतस्पर्शः । उष्ण इति उष्णस्पर्शः ।

भाषाटीका

केवल त्वगिन्द्रियसे जिस गुणका प्रत्यक्ष होता है, उसे स्पर्श कहते हैं । स्पर्श तीन प्रकारका होता है— शीत (ठंढा), उष्ण (गर्म) और अनुष्णाशीत (न ठंढा न गर्म) । स्पर्श—पृथ्वी, जल, तेज और पवनमें रहता है । इनमें शीतस्पर्श जलमें, उष्णस्पर्श तेजमें और अनुष्णाशीत स्पर्श पृथ्वी और पवनमें रहता है ।

रूपरसगन्धस्पर्शाः कुत्र पाकजाः कुत्राऽपाकजा वेति ?—

रूपादिचतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यं[1] च । अन्यत्रापाकजं[2] नित्यमनित्यं च । नित्यगतं[3] नित्यम् । अनित्यगतमनित्यम्[4] ।

न्यायबोधिनी

रूपादिचतुष्टयमिति । एतत्तत्त्वनिर्णयश्चेत्थम् । पाको नाम

१ पाकस्तेजःसंयोगः, तेन पूर्वरूपं नश्यति, रूपान्तरमुत्पद्यत इत्यर्थः ।

२ अन्यत्र अबादित्रये । अपाकजं रूपरसस्पर्शत्रयमग्निसंयोगानुत्पन्न-मित्यर्थः ।

३ नित्यगतमित्यस्य पृथिव्यादिचतुष्टयपरमाणुगतमित्यर्थः ।

४ अनित्यगतमित्यस्य द्व्यणुकादिनिष्ठमित्यर्थः ।

विजातीयतेजःसंयोगः। स च नानाजातीयरूपजनको विजातीयस्तेजःसंयोगः। तदपेक्षया रसजनको विजातीयः एवं गन्धजनकोऽपि ततो विजातीय एव। एवं स्पर्शजनकोऽपि तथैव। एवं प्रकारेण भिन्नभिन्नजातीयाः पाकाः कार्यवैलक्षण्येन कल्पनीयाः। यथा तृणपुञ्जनिक्षिप्त आम्रादौ उष्मलक्षणविजातीयतेजःसंयोगात्पूर्वहरितरूपनाशेन रूपान्तरस्य पीतादेरुत्पत्तिर्न तु रसादेरुत्पत्तिः। पूर्वरसस्याम्लस्यैवानुभवात्। क्वचित्पूर्वहरितरूपसत्त्वेऽपि रसपरावृत्तिर्दृश्यते। विजातीयतेजःसंयोगरूपपाकवशात्पूर्वतनाम्लरसनाशेन मधुररसस्यानुभवात्। तस्माद्रूपजनकापेक्षया रसजनको विलक्षण एवाङ्गीकार्यः। एवं गन्धजनको विलक्षण एव। रूपरसयोरपरावृत्तावपि पूर्वगन्धनाशेऽपि विजातीयपाकवशात्सुरभिगन्धोपलब्धेः। एवं स्पर्शजनकः पाकवशात्कठिनस्पर्शनाशेन मृदुस्पर्शानुभवात्। तस्माद्रूपादिजनका विजातीया एव पाकाः। अत एव पार्थिवपरमाणूनामेकजातीयत्वेऽपि पाकमहिम्ना विजातीयद्रव्यान्तरानुभवः। यथा गोभुक्ततृणादीनामापरमाण्वन्तभङ्गे तृणारम्भकपरमाणुषु विजातीयतेजःसंयोगात्पूर्वरूपादिचतुष्टयनाशे तदनन्तरं दुग्धे यादृशं रूपादिकं वर्तते, तादृशरूपरसगन्धस्पर्शजनकास्तेजःसंयोगा जायन्ते। तदुत्तरं तादृशरूपरसादय उत्पद्यन्ते। तादृशरूपरसादिविशिष्टपरमाणुभिर्दुग्धद्व्यणुकमारभ्यते। ततस्त्र्यणुकादिक्रमेण महादुग्धारम्भः। एवं दुग्धारम्भकैः परमाणुभिरेव दध्यारभ्यते एवं पाकमहिम्ना दध्यारम्भकैरेव परमाणुभिर्नवनीतादिकमिति दिक्।

भाषाटीका

रूप, रस, गन्ध और स्पर्श, यह चार गुण पृथ्वीमें पाकज अर्थात् तेजके संयोगसे उत्पन्न होते हैं और वे अनित्य हैं। अन्यत्र अर्थात् जल, तेज और वायुमें जो रूपादि हैं, वे अपाकज हैं। जलादिमें रहने वाले रूप, रस, स्पर्श नित्य और अनित्य दोनों हैं। नित्य परमाणमें रहनेवाले रूपादि नित्य और अनित्य घटपटादिमें रहनेवाले वे अनित्य हैं।

संख्यायाः किं लक्षणम्? कुत्र च सा तिष्ठतीति?—

एकत्वादिव्यवहारहेतुः संख्या। सा नवद्रव्यवृत्तिः। एकत्वादिपरार्धपर्यन्ता। एकत्वं नित्यमनित्यं च। नित्यगतं नित्यम्। अनित्यगतमनित्यम्। द्वित्वादिकं तु सर्वत्रानित्यमेव।

पदकृत्यम्

एकत्वादीति। एकत्वमित्यादिर्यो व्यवहारः एको द्वावित्याद्यात्मकस्तस्य हेतुः संख्या इत्यर्थः। घटादिवारणाय एकत्वादीति। कालादिवारणायाऽसाधारणेत्यपि देयम्। ननु संख्याया अवधिरस्ति न वेत्यत आह—एकत्वादीति। तथा च—

"एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा।
लक्षं च नियुतं चैव कोटिरर्बुदमेव च॥
वृन्दं खर्वो निखर्वश्च शङ्खः पद्मश्च सागरः।
अन्त्यं मध्यं परार्धश्च दशवृद्ध्या यथाक्रमम्॥"

इति महदुक्तेः परार्धपर्यन्तैव संख्या इति भावः।

भाषाटीका

एक दो आद व्यवहारका कारण संख्या है। वह नव द्रव्योंमें रहती है। यह संख्या एकसे लेकर परार्द्ध तक है। एकत्व संख्या नित्य और अनित्य दो प्रकारका होती है। परमाणु आकाशादि नित्य पदार्थमें रहनेवाला एकत्व नित्य और घटपटादि अनित्य पदार्थमें रहनेवाला एकत्व अनित्य है, परंतु द्वित्वादि संख्या सर्वत्र अनित्य ही है।

परिमाणस्य किं लक्षणम्? के च भेदाः?—

मानव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणम्। नवद्रव्यवृत्ति। तच्चतुर्विधम्। अणु महद्दीर्घं ह्रस्वं चेति।

पदकृत्यम्

मानेति। मानं परिमितिस्तस्य यो व्यवहारः, इदं महदिदमणु इत्याद्यात्मकः तस्य कारणं परिमाणमित्यर्थः। दण्डादिवारणाय मानेति। कालादिवारणायासाधारणेति। शब्दत्ववारणाय कारणमिति। नवद्रव्येति। चतुर्विधमपि परमध्यभेदेन द्विविधम्। तत्र परमाणुह्रस्वत्वे परमाणुमनसोः। मध्यमाणुह्रस्वत्वे द्व्यणुके। परममहत्त्वदीर्घत्वे गगनादौ। मध्यममहत्त्वदीर्घत्वे घटादौ। एतन्मौक्तिकादिदं मौक्तिकमणिवति व्यवहारस्यापकृष्टमहत्त्वाश्रयत्वाद्गौणत्वं बोध्यम्। एवमेव केतनाद्व्यञ्जनं ह्रस्वमित्यत्रापि निकृष्टदीर्घत्वाद्गौणत्वम्।

भाषाटीका

नापनेके व्यवहारका जो मुख्य कारण है, उसे परिमाण कहते हैं। यह नव द्रव्योंमें रहता है। परिमाण चार प्रकारका है--अणुत्व, महत्त्व, दीर्घत्व और ह्रस्वत्व।

पृथक्त्वस्य किं लक्षणम्?

पृथग्व्यवहारासाधारणकारणं पृथक्त्वम्[1]। सर्वद्रव्यवृत्ति।

पदकृत्यम्

पृथगिति। अयमस्मात्पृथगिति यो व्यवहारस्तस्य कारणं पृथक्त्वमित्यर्थः। दण्डादिवारणाय पृथगित्यादि। कालादिवारणायाऽसाधारणेति। पृथग्व्यवहारत्ववारणाय कारणमिति।

भाषाटीका

यह चीज इससे अलग है—इस व्यवहारका असाधारण कारण पृथक्त्व है। यह सब द्रव्योंमें रहता है।

---

१ 'इदमस्मात् पृथक्' इति व्यवहारकारणं पृथक्त्वम्।

संयोगस्य लक्षणम्—

संयुक्तव्यवहारहेतुः संयोगः[1] । सर्वद्रव्यवृत्तिः ।

पदकृत्यम्

संयुक्तेति । इमौ संयुक्ताविति यो व्यवहारस्तस्य हेतुः संयोग इत्यर्थः । दण्डादिवारणाय संयुक्तव्यवहारेति । कालादिवारणाया-साधारणेत्यपि देयम् । संयुक्तव्यवहारत्वेऽतिप्रसक्तिवारणाय हेतु-रिति । उपदर्शितलक्षणचतुष्टयेऽसाधारणपदं देयम् । क्वचित्पुस्तके परिमाणपृथक्त्वलक्षणे ईश्वरेच्छादिवारणायासाधारणेति दृश्यते तत्त्वाधुनिकैर्न्यस्तमिति बोध्यम् ।

भाषाटीका

ये दो पदार्थ मिले हुए हैं—इस व्यवहारका असाधारण हेतु संयोग है । संयोग भी सब द्रव्योंमें रहता है ।

विभागस्य लक्षणम्—

संयोगनाशको गुणो विभागः[2] ; सर्वद्रव्यवृत्तिः ।

न्यायबोधिनी

विभागं लक्षयति—संयोगेति । संयोगनाशकत्वविशिष्टगुणत्वं विभागस्य लक्षणम् । विशेषणमात्रोपादाने क्रियाया अपि संयोग-नाशकत्वात्तत्रातिव्याप्तिस्तद्वारणाय गुणत्वमिति विशेष्योपादानम् ।

पदकृत्यम्

संयोगेति । संयोगनाशजनक इत्यर्थः । कालेऽतिप्रसक्तिवार-णाय गुणपदम् । ईश्वरेच्छादिवारणायासाधारणेत्यपि बोध्यम् । ननु

---

१ संयोगो द्विविधः—कर्मजः संयोगजश्च । आद्यो हस्तक्रियया पुस्तक-संयोगः । द्वितीयो हस्तपुस्तकसंयोगात् कायपुस्तकसंयोगः ।

२ विभागोऽपि द्विविधः—कर्मजः विभागजश्च । आद्यो हस्तक्रियया हस्त-पुस्तकविभागः । द्वितीयो हस्तपुस्तकविभागात् कायपुस्तकविभागः ।

असाधारणपदोपादाने गुणपदस्य वैयर्थ्यं स्यादिति चेत्। न। क्रियायामतिप्रसक्तिवारणाय तस्याप्यावश्यकत्वात्।

भाषाटीका

संयोगका नाश करनेवाला गुण विभाग है। विभाग भी सब द्रव्योंमें रहता है।

परत्वाऽपरत्वयोर्लक्षणं भेदश्चेति—

पराऽपरव्यवहारासाधारणकारणे परत्वापरत्वे। पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिनी। ते च द्विविधे। दिक्कृते कालकृते चेति। दूरस्थे दिक्कृतं परत्वम्। समीपस्थे दिक्कृतमपरत्वम्। ज्येष्ठे कालकृतं परत्वम्। कनिष्ठे कालकृतमपरत्वम्।

पदकृत्यम्

परेति। परव्यवहारासाधारणं कारणं परत्वम्। अपरव्यवहारासाधारणं कारणमपरत्वमित्यर्थः। दण्डादिवारणाय परव्यवहारेति। कालादिवारणायासाधारणेति। परव्यवहारत्ववारणाय कारणेति। एवमेव द्वितीयेऽपि बोध्यम्।

भाषाटीका

पर और अपर व्यवहारके असाधारण कारण परत्व और अपरत्व हैं। परत्वापरत्व पृथ्वी, जल, तेज, वायु और मनमें रहते हैं। यह दो प्रकारके हैं। दिक्कृत और कालकृत। दूरस्थ वस्तुमें दिक्कृत परत्व और समीपस्थ वस्तुमें दिक्कृत अपरत्व है। ज्येष्ठमें कालकृत परत्व और कनिष्ठमें कालकृत अपरत्व है।

गुरुत्वस्य किं लक्षणमिति प्रश्ने उत्तरम्—

आद्यपतनासमवायिकारणं गुरुत्वं पृथिवीजलवृत्ति।

न्यायबोधिनी

गुरुत्वं लक्षयति—आद्येति । द्वितीयपतनक्रियायां वेगस्यासमवायिकारणत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणायाऽद्येति । उत्तरत्र स्यन्दने आद्यविशेषणमपि पूर्ववदेव योजनीयम् ।

पदकृत्यम्

आद्येति । दण्डादिवारणायासमवायीति । रूपादिवारणाय पतनेति । वेगेऽतिव्याप्तिवारणायाद्येति ।

भाषाटीका

पहिले गिरनेका जो असमवायी कारण है, उसका नाम गुरुत्व है । यह पृथ्वी और जलमें रहता है ।

द्रवत्वस्य लक्षणं भेदस्तत्स्थानञ्च—

आद्यस्यन्दनासमवायिकारणं द्रवत्वम् । पृथिव्यप्तेजोवृत्ति । तद्द्विविधम् । सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च । सांसिद्धिकं[1] जले । नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोः । पृथिव्यां घृतादावग्निसंयोगजं द्रवत्वम् । तेजसि सुवर्णादौ ।

पदकृत्यम्

आद्यस्यन्दनेति । दण्डादिवारणायासमवायीति । रसादिवारणाय स्यन्दनेति ।

भाषाटीका

चूनेका असमवायी कारण द्रवत्व है । यह पृथ्वी, जल और तेजमें रहता है । द्रवत्व दो प्रकारका है—सांसिद्धिक (स्वाभाविक) और

---

१ सांसिद्धिकत्वञ्च स्वाभाविकत्वं । निमित्तानपेक्षाऽधोदेशप्रसरत्वं सांसिद्धिकद्रवत्वम् ।

नैमित्तिक (तेजःसंयोगसे उत्पन्न होनेवाला)। सांसिद्धिक द्रवत्व जलमें और नैमित्तिक द्रवत्व पृथ्वी और तेजमें रहता है। घृतादि पृथ्वीमें तथा सुवर्णादि तैजस पदार्थमें नैमित्तिक द्रवत्व है।

स्नेहस्य किं लक्षणं ? तच्च कुत्र तिष्ठतीति ?—

चूर्णादिपिण्डीभावहेतुर्गुणः स्नेहः। जलमात्रवृत्तिः।

न्यायबोधिनी

स्नेहं लक्षयति—चूर्णादीति। चूर्णादिपिण्डीभावहेतुत्वे सति गुणत्वं स्नेहस्य लक्षणम्। पिण्डीभावो नाम चूर्णादेर्धारणाकर्षणहेतुभूतो विलक्षणः संयोगः। तादृशसंयोगे स्नेहस्यैवासाधारणकारणत्वं न तु जलादिगतद्रवत्वस्य। तथा सति द्रुतसुवर्णादिसंयोगेन चूर्णादेः पिण्डीभावापत्तेः। अतः स्नेह एवासाधारणं[1] कारणम्। विशेषणमात्रोपादाने कालादावतिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय विशेष्योपादानम्। वस्तुतस्तु द्रुतजलसंयोगस्यैव पिण्डीभावहेतुत्वं स्नेहस्य पिण्डीभावहेतुत्वे मानाभावात्। जले द्रुतत्वविशेषणात्करकादिव्यावृत्तिः।

पदकृत्यम्

चूर्णादीति। चूर्णं पिष्टं तदेवादिर्यस्य मृत्तिकादेः स चूर्णादिस्तस्य पिण्डीभावः संयोगविशेषस्तस्य हेतुर्निमित्तकारणं स्नेह इत्यर्थः। कालादावतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम्। रूपादावतिव्याप्तिवारणाय पिण्डीभावेति। चूर्णपदं स्पष्टार्थम्।

भाषाटीका

पिसी हुई चीजको इकट्ठा करनेवाला जो गुण है, उसका नाम स्नेह है। यह केवल जलहीमें रहता है।

---

१ असाधारणणमित्यस्य निमित्तकारणमित्यर्थः।

शब्दस्य किं लक्षणम्? के च तद्भेदाः?—

श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः[1]। आकाशमात्रवृत्तिः। स द्विविधः। ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च। तत्र ध्वन्यात्मको भेर्यादौ[2]। वर्णात्मकः संस्कृतभाषादिरूपः॥

न्यायबोधिनी

शब्दं लक्षयति-श्रोत्रेति। शब्दत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुण इति। रूपादावतिव्याप्तिवारणाय श्रोत्रेति। स त्रिविधः संयोगजो विभागजः शब्दजश्चेति। यथा भेरीदण्डसंयोगजो झांकारादिशब्दः, हस्ताभिघातसंयोगजन्यो मृदङ्गादिशब्दः, वंशे पाट्यमाने दलद्वयविभागजश्चटचटाशब्दः। शब्दोत्पत्तिदेशमारभ्य श्रोत्रदेशपर्यन्तं वीचितरङ्गन्यायेन कदम्बमुकुलन्यायेन वा निमित्तपवनेन शब्दधारा जायन्ते[3]। तत्र उत्तरोत्तरशब्दे पूर्वपूर्वशब्दः कारणम्।

पदकृत्यम्

श्रोत्रेति। शब्दत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुण इति। रूपादिवारणाय श्रोत्रग्राह्य इति। वस्तुतस्तु श्रोत्रोत्पन्नशब्दस्यैव श्रोत्रग्राह्यत्वेन तद्भिन्नेऽव्याप्तिवारणाय श्रोत्रग्राह्यजातिमत्त्वे तात्पर्याद्गुणपदमनुपादेयमेव।

भाषाटीका

जिस गुणका कर्णेन्द्रियसे प्रत्यक्ष होता है, वह शब्द है। वह केवल आकाशमें रहता है। शब्द दो प्रकारका है—ध्वनिन्यात्मक वर्णात्मक

---

१ श्रोत्रेतरेन्द्रियाग्राह्यत्वे सति श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वे च सति गुणत्वं शब्दस्य लक्षणम्।

२ अत्रादिपदं वेणुवीणादिसंग्राहकम्।

३ एवं वर्णात्मकस्यापि शब्दस्य त्रैविध्यं भवति। तथाहि—वायुकण्ठसंयोगेन संयोगजः, ओष्ठद्वयविभागेन विभागजः, वीचितरङ्गन्यायेन शब्दजश्चेति।

नगाड़ा आदि बाजोंसे जो शब्द निकलता है, वह ध्वन्यात्मक और कण्ठसे उत्पन्न संस्कृत भाषादि-रूप शब्द वर्णात्मक है ।

बुद्धेः किं लक्षणम् ? कतिधा च सा ?—

सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिर्ज्ञानम् । सा द्विधा । स्मृतिरनुभवश्च[1] ।

न्यायबोधिनी

बुद्धेर्लक्षणमाह—सर्वव्यवहारेति । व्यवहारः शब्दप्रयोगः । ज्ञानं विना शब्दप्रयोगासम्भवाच्छब्दप्रयोगरूपव्यवहारहेतुत्वं ज्ञानस्य लक्षणम् । बुद्धिं विभजते—सा द्विधेति ।

पदकृत्यम्

बुद्धिलक्षणमाह—सर्वेति । सर्वे ये व्यवहारा आहारविहारादयस्तेषां हेतुर्बुद्धिरित्यर्थः । दण्डादिवारणाय सर्वव्यवहारेति । कालादिवारणायासाधारणेत्यपि देयम् ।

भाषाटीका

जो गुण सभी व्यवहारका कारण है, उसका नाम बुद्धि है । यह ज्ञान भी कहलाता है । बुद्धि दो प्रकार की है-स्मरण और अनुभव ।

स्मृतेः किं लक्षणम् ?

संस्कारमात्रजन्यं[2] ज्ञानं स्मृतिः ।

न्यायबोधिनी

स्मृतिं लक्षयति—संस्कारेति । संस्कारजन्यत्वविशिष्टज्ञानत्वं स्मृतेर्लक्षणम् । विशेषणानुपादाने प्रत्यक्षानुभवेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणाय

---

१ जानामीत्यनुव्यवसायगम्यत्वं ज्ञानत्वम् । ज्ञानत्वजातिमत्वं बुद्धित्वमिति बुद्धेर्लक्षणम् ।

२ संस्कारोऽत्र भावनाख्यो बोध्यः ।

विशेषणोपादानम् । संस्कारध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्योपादानम् । ध्वंसम्प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वात् संस्कारध्वंसेऽपि संस्कारजन्यत्वस्य सत्त्वात् । [1]प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदम् ।

पदकृत्यम्

संस्कारेति । संस्कारध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति । अनुभवेऽतिव्याप्तिवारणाय संस्कारजन्यमिति । तथापि प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिवारणाय संस्कारजन्यत्वं विवक्षणीयम् । क्वचित्तथैव पाठः । नचैवं सत्यसम्भवस्तस्य संस्कारजन्यत्वे सतीन्द्रियार्थसन्निकर्षाजन्यार्थकत्वात् ।

भाषाटीका

जो ज्ञान संस्कारमात्रसे उत्पन्न होता है उसका नाम स्मरण है।

अनुभवस्य लक्षणं तद्भेदश्च—

तद्भिन्नं ज्ञानमनुभवः । स द्विविधो यथार्थोऽयथार्थश्च ।

न्यायबोधिनी

अनुभवं लक्षयति—तद्भिन्नमिति । तद्भिन्नत्वं नाम स्मृतिभिन्नत्वम् । स्मृतिभिन्नत्वविशिष्टज्ञानत्वमनुभवस्य लक्षणम् । तत्र विशेषणानुपादाने स्मृतावतिव्याप्तिः, विशेष्यानुपादाने घटादावतिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय विशेषणविशेष्ययोरुभयोरुपादानम् । अनुभवं विभजते स द्विविध इति ।

पदकृत्यम्

तदिति । स्मृतित्वावच्छिन्नभिन्नमित्यर्थः । तेन यत्किञ्चित्स्मृतिभिन्नत्वस्य स्मृतौ सत्त्वेपि न क्षतिः । घटादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति । स्मृतिवारणाय तद्भिन्नमिति ।

---

१ पुरोवर्तिनि पूर्वदृष्टस्याभेदावगाहिज्ञानं प्रत्यभिज्ञा । यथा 'सोऽयं देवदत्तः' इति ज्ञानम् ।

भाषाटीका

उससे भिन्न ज्ञान अनुभव है । वह दो प्रकारका है—यथार्थ और अयथार्थ ।

यथार्थानुभवस्य (प्रमाया वा) लक्षणम्—

तद्वति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थः[1] । सैव प्रमेत्युच्यते ।

टी. जी. मल्लापाध्य एवं, एस, वेदाराध्य जी के द्वारा "झा" को अर्पण, ७४

न्यायबोधिनी

यथार्थानुभवं लक्षयति—तद्वतीति । तद्वतीत्यत्र सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वम् । तच्छब्देन प्रकारीभूतो धर्मो धर्तव्यः । तथा च तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकानुभवत्वं यथार्थानुभवस्य लक्षणम् । उदाहरणम्—रजते 'इदं रजतम्' इति ज्ञानम् । अत्र रजतत्ववद्विशेष्यकत्वे सति रजतत्वप्रकारकत्वस्य सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारताशालित्वमिति तु निष्कर्षः । अन्यथा यथाश्रुते रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इत्याकारकसमूहालम्बनभ्रमेऽतिव्याप्तिः, तत्रापि रजतत्ववद्विशेष्यकत्वरजतत्वप्रकारकत्वयो रङ्गत्ववद्विशेष्यकत्वरङ्गत्वप्रकारकत्वयोः सत्त्वात् । उक्तनिष्कर्षे तु नातिव्याप्तिः, रजतत्वप्रकारताया रजतत्ववद्विशेष्यतानिरूपितत्वाभावात्, एवं रङ्गत्वप्रकारताया रङ्गत्ववद्विशेष्यतानिरूपितत्वाभावात् । किंतु समूहालम्बनभ्रमस्य रङ्गांशे रजतत्वावगाहित्वेन रजतत्वप्रकारताया रङ्गत्ववद्विशेष्यतानिरूपितत्वात् । एवं रजतांशे रङ्गत्वावगाहित्वेन रङ्गत्वप्रकारताया रजतत्ववद्विशेष्यतानिरूपितत्वाच्चेति । नानामुख्यविशेष्यताशालिज्ञानं समूहालम्बनम् ।

---

1 यथा घटत्ववति घटे घटत्वप्रकारकानुभवो यथार्थ इत्यर्थः ।

टी. जी. मल्लापाध्य एवं, एस, वेदाराध्य जी के द्वारा "झा" को अर्पण, ११-१२-७४

पदकृत्यम् ।

तद्वतीति । तद्वति तत्प्रकारो यस्य स तथेत्यर्थः । तद्वद्विशेष्यक तत्प्रकारक इति यावत् । स्मृतिवारणायानुभव इति । अयथार्थानुभववारणाय तद्वतीति । निर्विकल्पकेऽतिव्याप्तिवारणाय तत्प्रकारक इति ।

भाषाटीका ।

वास्तवमें जो पदार्थ जैसा हो उसको वैसा ही समझना यथार्थ अनुभव है । जैसें घड़ेको देखकर यह घड़ा है, इस प्रकारका ज्ञान है। यह ज्ञानही प्रमा कहा जाता है ।

अयथार्थानुभवस्य लक्षणम्—

तदभाववति तत्प्रकारकोऽनुभवोऽयथार्थः ।

न्यायबोधिनी

अयथार्थानुभवं लक्षयति—तदभाववतीति । अत्रापि पूर्ववत्तदभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारताशालिज्ञानत्वं विवक्षणीयम् । अन्यथा रङ्गरजतयोरिमे रङ्गरजते इत्याकारसमूहालम्बनप्रमायामतिव्याप्तिः । एतत्समूहालम्बनस्य रङ्गरजतोभयविशेष्यकत्वेन रजतत्वरङ्गत्वोभयप्रकारकत्वेन च रजतत्वभाववद्रङ्गविशेष्यकत्वरजतत्वप्रकारकत्वयो रङ्गत्वाभाववद्रजतविशेष्यकत्वरङ्गत्वप्रकारकत्वयोश्च सत्त्वात् । निष्कर्षे तु रजतांशे रजतत्वावगाहित्वेन रङ्गांशे रङ्गत्वावगाहित्वेन च रजतत्वप्रकारताया रजतत्वाभाववद्रङ्गविशेष्यतानिरूपितत्वाभावात् । एवं रङ्गत्वप्रकारताया रङ्गत्वाभाववद्रजतविशेष्यतानिरूपितत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । उदाहरणम्—यथा शुक्तौ 'इदं रजतम्' इति ।

पदकृत्यम्

तदभावेति । तदभाववद्विशेष्यकतत्प्रकारकोऽनुभवोऽयथार्थानुभव इत्यर्थः । यथा शुक्तौ 'इदं रजतम्' इति ज्ञानम् । स्मृतिवारणायानुभव इति । यथार्थानुभवेऽतिव्याप्तिनिरसनाय तदभाववतीति ।

निर्विकल्पकवारणाय[1] तत्प्रकारक इति ।

भाषाटीका

जो वस्तु जैसी न हो उसको वैसी समझना अयथार्थ अनुभव है ।

यथार्थानुभवस्य भेदाः—

यथार्थानुभवश्चतुर्विधः । प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदात् ।

न्यायबोधिनी

यथार्थानुभवं विभजते—चतुर्विध इति ।

पदकृत्यम्

यथार्थेति । यथार्थानुभवः प्रत्यक्षमेवेति चार्वाकाः । अनुमितिरपीति काणादबौद्धाः । उपमितिरपीति नैयायिकैकदेशिनः । शाब्दमपीति नैयायिकाः । अर्थापत्तिरपीति प्राभाकराः । आनुपलब्धिकोऽपीति भाट्टवेदान्तिनौ । सांभविकैतिह्यकावपीति पौराणिकाः । चैष्टिकोऽपीति तान्त्रिकाः । एतेषां मतेऽस्वरसं संभाव्य तस्य चातुर्विध्यं दर्शितम् ।

भाषाटीका

यथार्थ अनुभव चार प्रकारका है—प्रत्यक्ष, अनुमिति, उपमिति और शाब्दबोध ।

चतुर्णामनुभवानां करणानि—

तत्करणमपि[2] चतुर्विधम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात्[3] ।

१ निर्विकल्पकत्वञ्च प्रकारताद्यनवगाहित्वरूपम् ।

२ व्यापारवत्कारणं करणम् । तथाह्याहुर्नव्याः—

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणत्वं तदा स्मृतम् इति ।

३ अक्षमक्षं प्रति जातं प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षपदमिन्द्रियपरं तदेव विषयपरं

न्यायबोधिनी

तत्करणमिति । फलीभूतप्रत्यक्षादिकरणं चतुर्विधमित्यर्थः । प्रत्यक्षादिचतुर्विधप्रमाणानां प्रमाकरणत्वं सामान्यलक्षणम् । एकैकप्रमाणलक्षणं तु वक्ष्यते प्रत्यक्षज्ञानेत्यादिना ।

पदकृत्यम्

तदिति । यथार्थानुभवात्मकप्रमायाः करणमित्यर्थः ।

भाषाटीका

उसका कारण (असाधारण कारण) भी चार प्रकारका है- प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान और शब्द ।

करणस्य किं लक्षणम् ?—

असाधारणं कारणं करणम् ।

न्यायबोधिनी

करणलक्षणमाह—असाधारणमिति । व्यापारवदसाधारणं कारणं करणमित्यर्थः । असाधारणत्वं च कार्यत्वातिरिक्तधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशालित्वम् । यथा दण्डादेर्घटादिकं प्रत्यसाधारणकारणत्वम् । कार्यत्वातिरिक्तो घटत्वादिरूपो धर्मः तदवच्छिन्नकार्यता घटे । तन्निरूपितकारणता दण्डे । अतो घटं प्रति दण्डः असाधारणं कारणम् । भ्रम्यादिरूपव्यापारवत्त्वाच्च करणम् । साधारणत्वं च कार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशालित्वम् । ईश्वरादृष्टादेः कार्यत्वावच्छिन्नं प्रत्येव कारणत्वात्साधारणकारणत्वम् ।

पदकृत्यम्

असाधारणमिति । कालादिवारणायासाधारणमिति । व्या-

ज्ञानपरञ्च गौण्या वृत्त्या बोध्यम् । एवमनुमीयते लिंगद्वारा ज्ञाप्यतेऽनेनेत्यनुमानं लिंगपरामर्शः । एवमुपमीयते सादृश्येन ज्ञाप्यतेऽनेनेत्युपमानं सादृश्यज्ञानम् । एवं शप्येते निग्रहानुग्रहौ क्रियेतेऽनेनेति शब्दः ।

पारेऽतिव्याप्तिवारणाय व्यापारवदित्यपि देयम्। व्यापारश्च द्रव्यान्यत्वे सति तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकः। ईश्वरेच्छादिवारणाय तज्जन्यत्वे सतीति। कुलालजन्यत्वे सति कुलालजन्यघटजनकत्वं कुलालपुत्रस्याप्यस्त्यतस्तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रथमं सत्यन्तम्। दण्डरूपादिवारणाय तज्जन्यजनक इति।

भाषाटीका

असाधारण कारणको करण कहते हैं।

कारणस्य किं लक्षणम्?—

कार्यनियतपूर्ववृत्ति कारणम्[1]।

न्यायबोधिनी

कारणं लक्षयति—कार्यनियतेति। कार्यं प्रति नियतत्वे सति पूर्ववृत्तित्वम्। नियतत्वविशेषणानुपादाने पूर्ववर्तिनो रासभादेरपि घटादिकारणत्वं स्यादतो नियतत्वे सतीति विशेषणम्। नियतपूर्ववर्तिनो दण्डरूपादेरपि घटकारणत्वं स्यादतोऽनन्यथासिद्धपदमपि कारणलक्षणे निवेशनीयम्। दण्डरूपादीनां त्वन्यथासिद्धत्वात्।

पदकृत्यम्

कार्येति। कार्यान्नियतावश्यंभाविनी पूर्ववृत्तिः पूर्वक्षणवृत्तिर्यस्य तत्तथेत्यर्थः। अनियतरासभादिवारणाय नियतेति। कार्यवारणाय पूर्वेति। दण्डत्वादिवारणायानन्यथासिद्धत्वविशेषणस्यावश्यकत्वेन तत एव रासभादिवारणसम्भवे नियतपदमनर्थकमेव। एवं चानन्यथासिद्धकार्यपूर्ववृत्तिकारणमिति फलितम्। अनन्यथासिद्धत्वमन्यथासिद्धिशून्यत्वम्। अन्यथासिद्धिश्चावश्यक्लृप्तनियत-

---

१ अन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति कार्यनियतपूर्ववृत्तित्वं कारणत्वमिति लक्षणं बोध्यम। अन्यथा तन्तुरूपस्य तन्तुत्वस्य च पटं प्रति कारणत्वं स्यात्। अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञाते एव यस्य यं प्रति पूर्ववृत्तित्वमगम्यते तं प्रति तदन्यथासिद्धम्। यथा शब्दं प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञात एव प ं प्रति आकाशस्य।

पूर्ववर्तिभिर्दण्डादिभिरेव घटरूपकार्यसंभवे तत्सहभूतत्वं दण्डत्वादौ तदन्यथासिद्धम् ।

भाषाटीका

जो कार्य्यकी उत्पत्तिके पहिले अवश्य हो वह कारण कहलाता है

कार्य्यस्य लक्षणमिदम्—

कार्यं प्रागभावप्रतियोगि ।

न्यायबोधिनी

कार्यं लक्षयति—कार्यमिति । प्रागभावप्रतियोगित्वं कार्यस्य लक्षणम् । कार्योत्पत्तेः पूर्वम् 'इह घटो भविष्यति' इति प्रतीतिर्जायते । एतत्प्रतीतिविषयीभूतो योऽभावः स प्रागभावः तत्प्रतियोगि घटादिरूपं कार्यम् ।

पदकृत्यम्

प्रागभावेति । कालादिवारणाय प्रागिति । असम्भववारणाय प्रतियोगीति ।

भाषाटीका

जो पदार्थ प्रागभावका प्रतियोगी (विरुद्ध) है अर्थात् जिसकी उत्पत्ति होनेवाली है उसका नाम कार्य्य है ।

कारणं कतिविधम् ?—

कारणं त्रिविधं समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात् ।

न्यायबोधिनी

कारणं विभजते—कारणमिति । समवायिकारणमसमवायिकारणं निमित्तकारणं चेति ।

भाषाटीका

कारण तीन प्रकारका है-समवायि, असमवायि और निमित्त ।

समवायिकारणस्य किं लक्षणम् ?

यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणम् । यथा तन्तवः पटस्य । पटश्च स्वगतरूपादेः ।

न्यायबोधिनी

समवायिकारणं लक्षयति—यत्समवेतमिति । यस्मिन्समवेतं सत्समवायेन सम्बद्धं सत् कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणमित्यर्थः । उदाहरणम्—यथा तन्तव इति । तन्तुषु समवायेन सम्बद्धं सत्पटात्मकं कार्यमुत्पद्यते तत् तन्तवः समवायिकारणमित्यर्थः । सामान्यलक्षणं तु समवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकारणत्वं समवायिकारणत्वमिति । समवायसम्बन्धेन घटाधिकरणे कपालादौ कपालादेः तादात्म्यसम्बन्धेनैव सत्त्वात्, समवायसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्न - कार्यतानिरूपित-तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकारणतायाः कपालादौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । जन्यभावत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन द्रव्यस्यैव कारणत्वाज्जन्यभावेषु द्रव्यगुणकर्मसु त्रिषु द्रव्यमेव समवायिकारणम् । द्रव्ये तु द्रव्यावयवाः समवायिकारणम् । अतो गुणादावपि द्रव्यमेव समवायिकारणमित्याशयेनाह—पटश्च स्वगतरूपादेरिति । समवायिकारणमित्यनुषज्येत ।

पदकृत्यम्

यदिति । यस्मिन्समवायसम्बन्धेन वर्तमानं तदित्यर्थः । चक्रादिवारणाय समवेतमिति ।

भाषाटीका

जिसमें समवाय सम्बन्धसे रहता हुआ कार्य्य उत्पन्न होता है, वह समवायि कारण है । जैसे सूत कपड़ेका समवायि कारण है । और कपड़ा अपने रूपका समवायि कारण है ।

असमवायिकारणस्य किं लक्षणम् ?—

कार्येण कारणेन वा सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सत् कारणमसमवायिकारणम् । यथा तन्तुसंयोगः पटस्य[1] । तन्तुरूपं पटरूपस्य[2] ।

न्यायबोधिनी

असमवायिकारणं लक्षयति—कार्येणेति । कार्येण सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सत् यत् कारणं तत् असमवायिकारणमित्यन्वयः । कारणेन सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सत् यत् कारणं तदसमवायिकारणमित्यन्वयः । अत्र कारणेनेत्यस्य स्वकार्यसमवायिकारणेनेत्यर्थः । जन्यद्रव्यमात्रे अवयवसंयोगस्यैवासमवायिकारणत्वात्पटात्मककार्ये तदवयवतन्तुसंयोगस्यैवासमवायिकारणत्वमिति दर्शयति—यथा तन्तुसंयोगः पटस्येति । पटात्मककार्येण सहैकस्मिन्नर्थे तन्तौ समवेतं सत्समवायसम्बन्धेन वर्तमानं सत्पटात्मककार्यम्प्रति तन्तुसंयोगात्मकं कारणमसमवायिकारणमित्यर्थः । द्वितीयमसमवायिकारणं कारणेन सहेत्यादिना पूर्वोक्तं तदुदाहरति—तन्तुरूपमिति । कारणेन सह पटरूपसमवायिकारणीभूतपटेन सह एकस्मिन्नर्थे तन्तुरूपेऽर्थे समवेतं सत्समवायसम्बन्धेन वर्तमानं सत् तन्तुरूपं पटगतरूपं प्रति कारणं भवति, अतोऽसमवायिकारणं तन्तुरूपं पटगतरूपस्य । सामान्यलक्षणं तु समवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपिता या समवायस्वसमवायिसमवेतत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्ना कारणता तदाश्रयत्वमसमवायिकारणत्वमिति । द्रव्यासमवायिकारणीभूतावयवसंयोगादौ तु समवायसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिता समवायसम्ब-

---

१ कार्येण पटेन सह एकस्मिन् तन्तौ समवेतत्वात् तन्तुसंयोगः पटस्यासमवायिकारणमित्यर्थः ।

२ कारणेन पटेन सह एकस्मिन् तन्तौ समवेतत्वात् तन्तुरूपं पटरूपस्यासमवायिकारणमित्यर्थः ।

न्धावच्छिन्ना कपालद्वयसंयोगनिष्ठा कारणता कपालद्वयसंयोगे वर्तते । एवमाद्यपतनक्रियायामाद्यस्यन्दनक्रियायां च गुरुत्वद्रवत्वे असमवायिकारणे भवतः । आद्यपतनक्रियां प्रति आद्यस्यन्दनक्रियां प्रति च समवायसम्बन्धेनैव तयोः कारणत्वात् । अवयविगुणादौ त्ववयवगुणादेः स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेनैव कारणत्वात्, तत्सम्बन्धावच्छिन्नकारणताश्रयत्वमवयवगुणादौ वर्तते । अवयवगुणकपालतन्तुरूपादेः स्वशब्दग्राह्यकपालरूपतन्तुरूपसमवायिकपालतन्तुसमवेतत्वसम्बन्धेन घटपटादौ सत्त्वात् ।

पदकृत्यम्

कार्येणेति । कार्येण कारणेन वा सहैकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति आत्मविशेषगुणभिन्नत्वे सति यत् कारणं तदसमवायिकारणम् । तन्तुसंयोगादावव्याप्तिवारणाय कार्येणेति । तन्तुरूपादावव्याप्तिवारणाय कारणेनेति । आत्मविशेषगुणेऽतिव्याप्तिवारणायात्मविशेषगुणभिन्नत्वे सतीति । विशेषवारणाय कारणमिति ।

भाषाटीका

कार्य्य अथवा कारणके साथ एक ही स्थानमें समवाय सम्बन्ध से वर्त्तमान होकर जो कारण हो वह असमवायि कारण है। जैसे सूतोंका संयोग कपड़ेका तथा सूतोंका रूप कपड़ेके रूपका असमवायि कारण है ।

निमित्तकारणस्य किं लक्षणम् ?—

तदुभयभिन्नं कारणं निमित्तकारणम् । यथा तुरीवेमादिकं पटस्य ।

न्यायबोधिनी ।

निमित्तकारणं लक्षयति—तदुभयभिन्नमिति । समवायिकारणभिन्नत्वे सति असमवायिकारणभिन्नत्वे सति कारणत्वं निमित्तकारणत्वमित्यर्थः ।

पदकृत्यम्

तदुभयभिन्नं कारणं निमित्तकारणमिति। समवाय्यसमवायिकारणवारणाय तदुभयभिन्नमिति। विशेषादावतिव्याप्तिवारणाय कारणमिति।

भाषाटीका

समवायि और असमवायि इन दोनों कारणोंसे भिन्न जो कारण उसको निमित्तकारण कहते हैं। जैसे तुरी वेमा आदि कपड़ेके निमित्त कारण होते हैं।

करणस्य निष्कृष्टमिदं लक्षणम्—

तदेतत्त्रिविधकारणमध्ये यदसाधारणं कारणं तदेव करणम्।

न्यायबोधिनी।

तदेतदिति। यदसाधारणमिति। व्यापारवत्त्वे सतीत्यपि पूरणीयम्। अन्यथा तन्तुकपालसंयोगयोरतिव्याप्तिः। तन्तुकपालसंयोगयोरपि कार्यत्वातिरिक्तपटत्वघटत्वावच्छिन्नम्प्रति कारणत्वादसाधारणत्वमस्त्येवेत्यतस्तत्र करणत्ववारणाय व्यापारवत्त्वे सतीति करणलक्षणविशेषणं देयम्। व्यापारत्वं च तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वम्। भवति हि दण्डजन्यत्वे सति दण्डजन्यघटजनकत्वाद्भ्रम्यादेर्दण्डव्यापारत्वम्। एवं कपालसंयोगतन्तुसंयोगादेरपि कपालतन्तुव्यापारत्वं कपालतन्तुजन्यत्वे सति कपालतन्तुजन्यघटपटजनकत्वात्। करणलक्षणेऽसाधारणत्वविशेषणानुपादाने ईश्वरादृष्टादेरपि व्यापारवत्कारणत्वस्य सत्त्वात्, तत्रातिव्याप्तिवारणायासाधारणेति विशेषणम्।

पदकृत्यम्

तदेतदिति। यस्मात्कारणात्करणत्वघटकं कारणमुपदर्शितं तस्मादेतत्त्रिविधसाधकमध्ये यत्साधकतमं तदेव करणमिति भावः। इति करणप्रपञ्चः।

भाषाटीका

इन तीनों कारणोंमें जो असाधारण कारण हो उसीको करण कहा जाता है।

प्रत्यक्षप्रमाणस्य किं लक्षणम् ?—

तत्र प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षम् ।

न्यायबोधिनी

षड्विधेन्द्रियभूतप्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणमाह—तत्रेति । प्रमाभूतेषु प्रत्यक्षात्मकं यज्ज्ञानं चाक्षुषादिप्रत्यक्षं तत्प्रतिव्यापारवदसाधारणं कारणमिन्द्रियं भवति, अतः प्रत्यक्षज्ञानकरणत्वं प्रत्यक्षस्य लक्षणम् । आद्यसन्निकर्षातिरिक्तचतुर्विधसन्निकर्षाणां समवायरूपत्वेनेन्द्रियजन्यत्वाभावाद्व्यापारत्वं न सम्भवतीति इन्द्रियमनः संयोगस्यैव बाह्यप्रत्यक्षे जननीये इन्द्रियव्यापारता बोध्या । मानसप्रत्यक्षे त्वात्ममनःसंयोगस्यैव सा बोध्या ।

पदकृत्यम्

तत्रेति । प्रमाणचतुष्टयमध्ये दण्डादिवारणाय ज्ञानेति । अनुमानादिवारणाय प्रत्यक्षेति ।

भाषाटीका

प्रत्यक्ष ज्ञानका असाधारण कारण प्रत्यक्ष प्रमाण है।

प्रत्यक्षज्ञानस्य प्रत्यक्षप्रमाया वा किं लक्षणम् ?—

[ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम्] इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं[1] ज्ञानं प्रत्यक्षम् । तद्द्विविधम् । निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति ।

न्यायबोधिनी

प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणमुक्त्वा प्रत्यक्षप्रमालक्षणमाह—ज्ञानाकरण-

१ अत्र सन्निकर्षपरम्परा बोध्याः, तथाहि—आत्मनो मनसा योगः । मनसश्चेन्द्रियेण । इन्द्रियस्यार्थेन । ततो घटादीनाम्प्रत्यक्षमिति ।

कमिति। क्षेपकं लक्षणमिदम्। ज्ञानं व्याप्तिज्ञानं सादृश्यज्ञानं पदज्ञानं च करणं येषां ते ज्ञानकरणका अनुमित्युपमितिशाब्दाः। ज्ञानकरणकं न भवतीति ज्ञानाकरणकम्। [तत्त्वम्] प्रत्यक्षलक्षणम्। इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणम्। ईश्वरप्रत्यक्षस्याजन्यत्वात्, जन्यप्रत्यक्षे च इन्द्रियाणामेव करणत्वं न तु ज्ञानस्येति तयोरुभयोः संग्रहः। **इन्द्रियार्थसन्निकर्षेति**। जन्यप्रत्यक्षस्यैव लक्ष्यत्वमित्यभिप्रायेणेदं लक्षणम्। प्रत्यक्षं विभजते—**निर्विकल्पकमिति**।

पदकृत्यम्

इन्द्रियार्थेति। इन्द्रियं चक्षुरादिकमर्थो घटादिस्तयोः सन्निकर्षः संयोगादिस्तज्जन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यर्थः। सन्निकर्षध्वंसवारणाय ज्ञानमिति। अनुमित्यादिवारणायेन्द्रियार्थसन्निकर्षेति। ननु सोपनेत्रचक्षुषा कथं पदार्थग्रहणं चक्षुष उपनेत्रनिरुद्धत्वेन पदार्थेन सह सन्निकर्षाभावात्। कथं वा स्वच्छजाह्नवीसलिलावृतमत्स्यादेश्चक्षुषा ग्रहणमिति चेन्न। स्वच्छद्रव्यस्य तेजोनिरोधकत्वाभावेन तदन्तश्चक्षुःप्रवेशसम्भवात्। न चेश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरिति वाच्यम्। अत्र जन्यप्रत्यक्षस्यैव लक्षितत्वात्।

भाषाटीका

इन्द्रिय और विषयके सम्बन्धसे जो ज्ञान होता है, उसका नाम प्रत्यक्ष है। प्रत्यक्ष दो प्रकारका है—निर्विकल्पक और सविकल्पक।

निर्विकल्पकस्य किं लक्षणम्?—

तत्र निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकम्।

न्यायबोधिनी

तल्लक्षयति—**तत्र निष्प्रकारकमिति**। प्रकारताशून्यज्ञानत्वमेव निर्विकल्पकत्वमित्यर्थः। निर्विकल्पके चतुर्थी विषयता

स्वीक्रियते। न तु त्रिविधविषयतामध्ये कापि तत्रास्ति अतो विशेष्यताशून्यज्ञानत्वं संसर्गताशून्यज्ञानत्वमित्यपि लक्षणं सम्भवति।

पदकृत्यम्

तत्र निष्प्रकारकमिति। सविकल्पकेऽतिव्याप्तिवारणाय निष्प्रकारकमिति। प्रकारवारणाय ज्ञानमिति।

भाषाटीका

जिस ज्ञानमें विशेष्यविशेषणका बोध न हो वह निर्विकल्पक है।

सविकल्पकस्य किं लक्षणम् ?—

सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकम्। यथा डित्थोऽयं ब्राह्मणोऽयं श्यामोऽयमिति।

न्यायबोधिनी

सविकल्पकं लक्षयति—सप्रकारकमिति। विषयताया ज्ञाननिरूपितत्वाज्ज्ञानस्य विषयतानिरूपकत्वेन प्रकारतानिरूपकज्ञानत्वं सविकल्पकस्य लक्षणम्। एवं विशेष्यतानिरूपकज्ञानत्वं संसर्गतानिरूपकज्ञानत्वमित्यपि लक्षणं संभवति। उदाहरणम्—यथेति। इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितडित्थत्वप्रकारताशालिज्ञानं ब्राह्मणत्वप्रकारताशालिज्ञानं च सविकल्पकमित्यर्थः।

पदकृत्यम्

सप्रकारकमिति। घटादिवारणाय ज्ञानमिति। निर्विकल्पकवारणाय सप्रकारकमिति।

भाषाटीका

जिस ज्ञानमें विशेष्य विशेषणका बोध हो वह सविकल्पक है। जैसे 'यह लकड़ीका हाथी है', 'यह ब्राह्मण है,' 'यह काला है'।

सन्निकर्षः कतिविधः ? इति प्रश्ने उत्तरम्—

प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः षडविधः। संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायो विशेषणविशेष्यभावश्चेति।

न्यायबोधिनी

चाक्षुषादिषड्विधप्रत्यक्षकारणीभूतान् षड्विधसन्निकर्षान्विभजते—**संयोग इत्यादिना**। द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नम्प्रति चक्षुःसंयोगः कारणम्। द्रव्यसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नम्प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायस्य हेतुत्वम्। द्रव्यसमवेतसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नम्प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य हेतुत्वम्। द्रव्यग्राहकाणीन्द्रियाणि चक्षुस्त्वङ्मनांसि त्रीण्येव। अन्यानि घ्राणरसनश्रवणानि गुणग्राहकाणि। अतस्त्वगिन्द्रियस्थले द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन त्वाचप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नम्प्रति त्वक्संयोगस्य हेतुता। एवं द्रव्यसमवेतत्वाचप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नम्प्रति त्वक्संयुक्तसमवायस्य हेतुता। द्रव्यसमवेतसमवेतोष्णत्वशीतत्वादिजातिस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायस्य हेतुता। एवमात्ममानसप्रत्यक्षे मनःसंयोगस्य हेतुता। आत्मसमवेतसुखादिमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायस्य हेतुता। आत्मसमवेतसमवेतसुखत्वादिमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य हेतुता। रसनघ्राणयोस्तु रसगन्धतद्गतजातिग्राहकत्वेन द्वितीयतृतीययोः सन्निकर्षयोरेव तत्र हेतुता वाच्या। श्रवणेन्द्रियस्याकाशरूपत्वेन शब्दस्याकाशगुणत्वेन श्रवणेन्द्रियेण च समं शब्दस्य समवायः सन्निकर्षः। शब्दवृत्तिशब्दत्वकत्वखत्वादिजातिविषयकश्रावणप्रत्यक्षे समवेतसमवायस्य हेतुता। अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावो नाम

विशेषणतासन्निकर्षः, पञ्चविधसन्निकर्षोपरि विशेषणता योजनीया। तथाहि—द्रव्याधिकरणकाभावप्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तविशेषणता। द्रव्यसमवेताधिकरणकाभावप्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणता। संयोगस्थाने संयुक्तपदं घटयित्वा समवायस्थाने समवेतपदं घटयित्वा अभावप्रत्यक्षस्थले निर्वाह्यम्। तथा घटद्रव्यसमवेतं घटत्वं पृथ्वीत्वादिकं रूपादिकं च। तत्र नीलादौ पीतत्वाभावः घटत्वादिजातौ पटत्वाभावश्च वर्तते, स चाभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतासन्निकर्षेण गृह्यते। एवं नीलत्वादिजातौ पीतत्वाभावोऽपीन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतासन्निकर्षेण गृह्यते घटसमवेतं नीलं तत्समवेतं नीलत्वं तद्विशेषणता पीतत्वाभावे वर्तते, इति संक्षेपः।

इति प्रत्यक्षपरिच्छेदः।

पदकृत्यम्

प्रत्यक्षेति। तच्च प्रत्यक्षं षड्विधं घ्राणजरासनचाक्षुषश्रौत्रत्वाचमानसभेदात्। ननु प्रत्यक्षकारणीभूतेन्द्रियनिष्ठप्रत्यक्षसामानाधिकरण्यघटकः सन्निकर्षः कः? इत्यपेक्षायां तं विभज्य दर्शयति—प्रत्यक्षेति। लौकिकप्रत्यक्षेत्यर्थः।

भाषाटीका

विषय और इन्द्रियका सम्बन्ध प्रत्यक्ष ज्ञानका हेतु है। यह सम्बन्ध छः प्रकारका है। (१) संयोग, (२) संयुक्तसमवाय, (३) संयुक्तसमवेतसमवाय, (४) समवाय, (५) समवेतसमवाय और (६) विशेषणविशेष्यभाव।

द्रव्यप्रत्यक्षे कः सन्निकर्षः?—

चक्षुषा घटप्रत्यक्षजनने संयोगः सन्निकर्षः।

पदकृत्यम्

संयोगमुदाहरति— चक्षुषेति। तथा च द्रव्यचाक्षुषत्वाचमानसेषु संयोग एव संनिकर्ष इति भावः।

भाषाटीका

आँखसे घड़ेके प्रत्यक्ष करनेमें संयोग सन्निकर्ष है।

घटरूपप्रत्यक्षे कः सन्निकर्षः ?—

घटरूपप्रत्यक्षजनने संयुक्तसमवायः सन्निकर्षः। चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपस्य समवायात्।

पदकृत्यम्

घटरूपेपि। चक्षुषा इत्यनुषज्यते। तथा च द्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वाचमानसरासनघ्राणजेषु संयुक्तसमवाय एव सन्निकर्ष इत्यर्थः।

भाषाटीका

घड़ेके काला लाल इत्यादि रूपके प्रत्यक्ष करनेमें संयुक्त समवाय सन्निकर्ष होता है। क्योंकि घड़ेमें आँखका संयोग है और घड़ेमें अपना रूप समवाय सम्बन्धसे रहता है।

रूपत्वप्रत्यक्षे कः सन्निकर्षः ?

रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः सन्निकर्षः। चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपं समवेतं तत्र रूपत्वस्य समवायात्।

पदकृत्यम्

रूपत्वेति। रूपत्वात्मकं यत्सामान्यं तत्प्रत्यक्ष इत्यर्थः। अत्रापि चक्षुषा इत्यनुषज्यते। तथा च द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषरासनघ्राणजस्पार्शनमानसेषु संयुक्तसमवेतसमवाय एव सन्निकर्ष इति भावः। अथ द्रव्यतत्समवेतप्रत्यक्षेऽपि संयुक्तसमवेतसमवाय एव सन्निकर्षोऽस्त्विति चेन्नैतत् ईश्वरात्मादे (आत्मसुखादे) रनध्यक्षत्वप्रसङ्गात्।

भाषाटीका

रूपमें रहनेवाली रूपत्व जातिके प्रत्यक्ष करनेमें संयुक्तसमवेतसमवाय सन्निकर्ष है। क्योंकि चक्षुःसंयुक्त घटमें रूप समवाय सम्बन्धसे रहता है और रूपमें भी रूपत्वका समवाय सम्बन्ध है।

शब्दसाक्षात्कारे कः सन्निकर्षः ?—

श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कारे समवायः सन्निकर्षः।

१ ननु दूरस्थशब्दस्य कथं श्रोत्रेण सम्बन्ध इति चेत्, न, वीचितरङ्गन्यायेन कदम्बमुकुलन्यायेन वा शब्दाच्छब्दान्तरोत्पत्तिक्रमेण श्रोत्रदेशे जातस्य शब्दस्य श्रोत्रसम्बन्धात् प्रत्यक्षत्वसम्भवात्। वैशेषिकमते वीचितरङ्गन्यायेन शब्दाच्छब्दान्तरमुत्पद्यते। न्यायनये च कदम्बगोलकन्यायेन शब्दोत्पत्तिः। वेदान्तमते तु शब्दस्य श्रोत्रदेशे नागमनं स्वीक्रियते। अपि तु चक्षुःश्रोत्रे स्वत एव विषयदेशं गत्वा स्वस्वविषयं गृह्णीतः 'बहिस्थोऽसौ घटो मया दृष्टः' 'दूरस्थं भेरीशब्दं शृणोमि' इत्याद्यनुभवात्। तन्न समीचीनम्। यतो विद्युद्धिकाशाशनिनिर्घोषयोः समकालीनत्वे सत्यपि विद्युत्प्रत्यक्षस्य कियत्क्षणानन्तरमेव वज्रनिर्घोषः श्रूयते, चक्षुषा श्रोत्रेण च मनसो बहिर्गमनस्वीकारे युगपदेव सहभाविनोस्तयोः प्रत्यक्षत्वं स्यात्, एकस्यैव मनसो गतेर्भेदाभावात्। तस्मात् स्पर्शरसगन्धवद्रूपशब्दयोरपि इन्द्रियसन्निकर्षो गोलकस्थ एव स्वीकार्यः। अपि च निशायामशनिनिर्घोषश्रवणेन बहूनां युगपन्निद्राभङ्गो दृश्यते। न च सुप्तानामनेकेषामेकसमय एव निमित्तमन्तरेण मेघगर्जनश्रवणाय तत्र मनःप्रेरणेच्छा जायेत। वस्तुतस्तु वज्रध्वनिरेव श्रोत्रदेश आगत्य कर्णपटाहे प्रत्यभिघातं जनयन् निद्राभङ्गं करोति। अतः सिद्धमेव शब्दस्य श्रोत्रदेश आगमनम्। शब्दाच्छब्दान्तरोत्पत्तिस्ततश्च पुनः शब्दान्तरमिति दूरस्थशब्दस्य विलम्बश्रवणे कारणम्।

प्रासादाभ्यन्तरे वनसन्निहितप्रान्तरे वा स्वोच्चारितध्वनेः प्रतिध्वनयः सर्वैरेव प्रत्यक्षीकृताः। यदि शब्दाच्छब्दान्तरं नोत्पद्येत तर्हि प्रतिध्वनिः कस्माज्जायेत ? तस्मात् सिद्धं शब्दस्य देशान्तरे गमनम्।

दर्पणवत् स्फटिकवद् वा स्वच्छे चक्षुर्गोलकेऽपि प्रतिबिम्बग्राहिता शक्तिरस्ति। तत्र च रूपं प्रतिफलितं भवति। ततो नेत्ररूपयोः सन्निकर्षो जायते। ततो रूपं प्रत्यक्षमिति निष्कर्षः। मतमेतद् अधुनातन-टेलिग्राफ-फोनोग्राफ-यन्त्रं फोटोग्राफयन्त्रञ्च प्रमाणयति। पश्चिमीयविद्वांसो रूपस्य चक्षुषि प्रतिबिम्बदर्शनात छाया-

कर्णविवरवर्त्याकाशस्य श्रोत्रत्वाच्छब्दस्याकाशगुणत्वात् गुणगुणिनोश्च समवायात् ।

शब्दत्वसाक्षात्कारे कः सन्निकर्षः ?—

शब्दत्वसाक्षात्कारे समवेतसमवायः सन्निकर्षः । श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वस्य समवायात् ।

पदकृत्यम्

समवायसंनिकर्षमुदाहरति—श्रोत्रेणेति । जननीय इति शेषः । ननु श्रोत्रशब्दयोः कथं समवाय इत्यपेक्षमाणं प्रति तमुपपाद्य दर्शयति—कर्णेति । अथ समवायस्य नित्यत्वेन शब्दप्रत्यक्षे को व्यापार इति चेत्, शब्दः श्रोत्रमनःसंयोगो वेति गृहाण । शब्दत्वेति । श्रोत्रेण जननीये इत्यनुकर्षशेषो ।

भाषाटीका

कानसे शब्दके प्रत्यक्ष करनेमें समवाय सन्निकर्ष है । क्योंकि कानके छिद्रमें जो आकाश है उसीको कर्णेन्द्रिय कहते हैं; शब्द आकाशका गुण है; गुण और गुणीका समवाय सम्बन्ध होता है । शब्दत्वके प्रत्यक्ष करनेमें समवेतसमवाय सन्निकर्ष होता है । क्योंकि श्रोत्र-समवेत शब्दमें शब्दत्व जाति समवाय सम्बन्धसे रहती है ।

अभावप्रत्यक्षे कः सन्निकर्षः ?—

अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः ।

चित्रोत्तोलन (फोटोग्राफ) यन्त्रं, शब्दस्य श्रोत्रदेशे आगमनदर्शनात् टेलिग्राफ-फोनोग्राफयन्त्रे च आविश्चक्रुः ।

घटाभाववद्भूतलमित्यत्र चक्षुःसंयुक्ते भूतले घटाभावस्य विशेषणत्वात्।

पदकृत्यम्

विशेषणेति। विशेषणभावो विशेष्यभावश्चेति बोध्यम्। इन्द्रियसम्बद्धविशेषणत्वमिन्द्रियसम्बद्धविशेष्यत्वमिति यावत्। विशेषणभावसन्निकर्षमुपपाद्य दर्शयति—घटाभाववदिति। इह भूतले घटो नास्तीत्यादौ विशेष्यतासन्निकर्षोऽवसेयः। सप्तम्यन्तस्य विशेषणत्वात्।

भाषाटीका

अभावके साक्षात् करनेमें विशेष्यविशेषणभाव सन्निकर्ष है। क्योंकि 'भूतल घटवद् है' इस स्थलपर चक्षु-संयुक्त भूतलमें घटाभाव विशेषण होता है।

प्रत्यक्षज्ञानस्य निष्कृष्टं लक्षणम् ?—

एवं सन्निकर्षषट्कजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्, तत्करणमिन्द्रियम्, तस्मादिन्द्रियं प्रत्यक्षप्रमाणमिति सिद्धम्।

पदकृत्यम्

प्रत्यक्षप्रमामुपसंहरति—एवमिति। उपदर्शितक्रमेणेत्यर्थः। ननु सिद्धान्ते प्रत्यक्षज्ञानकरणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षः किं न स्यादिति चेन्नेत्याह—तत्करणमिति। प्रत्यक्षप्रमाणं निगमयति—तस्मादिति। प्रत्यक्षप्रमाकरणत्वादित्यर्थः। सिद्धमिति। न्यायसिद्धान्ते सिद्धमित्यर्थः।

भाषाटीका

इस प्रकार छः सन्निकर्षों से जो ज्ञान होता है वह प्रत्यक्ष कहा जाता है। इसका करण इन्द्रिय है। इससे इन्द्रिय प्रत्यक्ष प्रमाण है, यह सिद्ध हुआ।

इति प्रत्यक्षपरिच्छेदः ॥

——:※:——

अथानुमानपरिच्छेदः ।

अनुमानस्य किं लक्षणम् ?—

अनुमितिकरणमनुमानम् ।

न्यायबोधिनी

अनुमानं लक्षयति—अनुमितीति। अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणम्, परामर्शो व्यापारः, अनुमितिः फलम्, कार्यमित्यर्थः। परामर्शस्य व्याप्तिज्ञानजन्यत्वाद्व्याप्तिज्ञानजन्यानुमितिजनकत्वात्तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वरूपव्यापारत्वमुपपन्नम्। अनुमितिकरणत्वमनुमानस्य लक्षणम्। अनुमानं व्याप्तिज्ञानम्। एतस्य परामर्शरूपव्यापारद्वारा अनुमितिं प्रत्यसाधारणकारणतयानुमितिकरणत्वमुपपन्नम्।

पदकृत्यम्

प्रत्यक्षानुमानयोः कार्यकारणभावसङ्गतिमभिप्रेत्य प्रत्यक्षानन्तरमनुमानं निरूपयति—अनुमितीति। अनुमितेः करणमनुमानमित्यर्थः। तच्च लिंगपरामर्श एवेति निवेदयिष्यते। कुठारादावतिव्याप्तिवारणाय अनुमितीति। प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणाय अन्विति।

भाषाटीका

अनुमितिका करण अनुमान है।

अनुमितेः किं लक्षणम् ?—

परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः।

न्यायबोधिनी

परामर्शजन्यमिति। परामर्शजन्यत्वविशिष्टज्ञानत्वमनुमितेर्लक्षणम्। अत्र ज्ञानत्वमात्रोपादाने प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिः, अतस्तद्वारणाय परामर्शजन्यत्वे सतीति विशेषणोपादानम्। परामर्शजन्यत्वमात्रोक्तौ परामर्शध्वंसेऽतिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय ज्ञानत्वोपादानम्।

पदकृत्यम्

नन्वनुमितेरेव दुर्निरूपत्वात्तद्घटितानुमानमपि दुर्निरूपमित्यत आह—परामर्शेति। प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणाय परामर्शजन्यमिति परामर्शध्वंसवारणाय ज्ञानमिति। परामर्शप्रत्यक्षवारणाय हेत्वविषयकमित्यपि बोध्यम्।

भाषाटीका

परामर्शसे उत्पन्न ज्ञान अनुमिति कहा जाता है।

परामर्शस्य किं लक्षणम् ? किं च तत्स्वरूपमिति—

व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः[1]। यथा वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानं परामर्शः। तज्जन्यं पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानमनुमितिः।

---

१ व्याप्तिविषयकं यत् पक्षधर्मताज्ञानं स परामर्शः। तमभिनीय दर्शयति—यथेति अनुमितिमभिनीय दर्शयति—तज्जन्यमिति। परामर्शजन्यमित्यर्थः।

LIBRARY.
Jangamwadi Math, VARANASI,
Acc. No. 1202

न्यायबोधिनी

अनुमितिलक्षणघटकीभूतपरामर्शलक्षणमाचष्टे–व्याप्तिविशिष्टेति। व्याप्तिविशिष्टं च तत्पक्षधर्मताज्ञानं चेति कर्मधारये—विशिष्टपदस्य प्रकारतानिरूपकत्वात्, पक्षधर्मताज्ञानमित्यत्र षष्ठ्या विषयत्वबोधनात्, धर्मतापदस्य सम्बन्धार्थकत्वाच्च, कर्मधारयसमासे समस्यमानपदार्थयोरभेदसंसर्गलाभेन च व्याप्तिप्रकारकाभिन्नं यत्पक्षसम्बन्धविषयकं ज्ञानं तत्परामर्श इति लभ्यते। एवं सति 'धूमो वह्निव्याप्यः आलोकवान्पर्वतः' इत्याकारकसमूहालम्बने परामर्शलक्षणमस्तीत्यतिव्याप्तिस्तद्वारणाय पक्षनिष्ठविशेष्यतानिरूपिता या हेतुनिष्ठा प्रकारता तन्निरूपिता या व्याप्तिनिष्ठा प्रकारता तच्छालिज्ञानं परामर्श इति निष्कर्षः। एतादृशपरामर्शजन्यत्वे सति ज्ञानत्वमनुमितेर्लक्षणम्। अनुमितिपरामर्शयोर्विशिष्य कार्यकारणभावश्चेत्थम्। पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपित--संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्न–विधेयताकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति वह्निव्याप्तिप्रकारतानिरूपिता या धूमत्वावच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपिता पर्वतत्वावच्छिन्ना विशेष्यता तच्छालिनिर्णयः कारणम्। स च निर्णयः 'वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतः' इत्याकारको बोध्यः।

पदकृत्यम्

व्याप्तिविशिष्टेति। विषयतासंबन्धेन[1] व्याप्तिविशिष्ट-पक्षधर्मताज्ञानं परामर्श इत्यर्थः। घटादिज्ञानवारणाय पक्षधर्मतेति। धूमवान्पर्वत इत्यादिज्ञानवारणाय व्याप्तिविशिष्टेति। तदिति। परामर्शजन्यमित्यर्थः।

भाषाटीका

व्याप्तिविशिष्ट हेतु पक्षमें है—इस ज्ञानका नाम परामर्श है।

---

१ विषयिता नाम ज्ञानधर्मविशेषः, विषयता च विषयधर्मविशेषः। विषयितासम्बन्धेन वस्तुमात्रं ज्ञाने, विषयतासम्बन्धेन च ज्ञानमात्रं वस्तुनि वर्तत इति बोध्यम्।

जैसे—'यह पर्वत अग्निसे व्याप्त धूमवाला है'। यह ज्ञान परामर्श कहा जाता है। इस परामर्शसे उत्पन्न हुआ 'पर्वत वह्निवाला है,' यह ज्ञान अनुमिति है।

व्याप्तेः किं लक्षणम्?

यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्तिः[1]।

न्यायबोधिनी

यत्र यत्रेति। यत्रपदवीप्सावशाद्धूमाधिकरणे यावति वह्निमत्त्वलाभाद्यावत्पदमहिम्ना वह्नेर्धूमव्यापकत्वं लब्धम्। तदेव स्पष्टयति—साहचर्यनियम इति। एतदर्थस्तु नियतसाहचर्यं व्याप्तिरिति। नियतत्वं व्यापकत्वम्। साहचर्यं नाम सामानाधिकरण्यम्। तथा च धूमनियतवह्निसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः। अत्र वह्नेर्धूमव्यापकत्वं नाम धूमसामानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वम्। यथा हि—धूमाधिकरणे पर्वतचत्वरमहानसादौ वर्तमानो योऽभावः घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः न तु वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः। कुतः? पर्वतादौ वह्नेः सत्त्वात्। एवं सति धूमाधिकरणे पर्वतचत्वरादौ वर्तमानस्य घटाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादिकमनवच्छेदकं वह्नित्वं वह्नौ वर्ततेऽतो धूमव्यापकत्वं वह्नौ वर्तते। इयमन्वयव्याप्तिः सिद्धान्तानुसारेण। पूर्वपक्षव्याप्तिस्तु—साध्याभाववदवृत्तित्वम्। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैय-

१—साहचर्यं सामानाधिकरण्यं, तस्य नियमो व्याप्तिः। हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः। व्याप्तेः—नियमः, प्रतिबन्धः, अव्यभिचारः, अविनाभावः—इत्येते पर्यायाः।

धिकरण्यावच्छिन्नाभाववन्निरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इति निष्कर्षः । तच्च केवलान्वयिन्यव्याप्तमिति सिद्धान्तानुसरणम् ।

पदकृत्यम्

यत्र यत्रेति । यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति व्याप्तेरभिनयः । साहचर्यनियम इति लक्षणम् । सह चरतीति सहचरस्तस्य भावः साहचर्यं सामानाधिकरण्यमिति यावत् । तस्य नियमो व्याप्तिरित्यर्थः स चाव्यभिचरितत्वम् । तच्च व्यभिचाराभावः । व्यभिचारश्च साध्याभाववद्वृत्तित्वम् । तथा च साध्याभाववदवृत्तित्वं व्याप्तिरिति पर्यवसन्नम् । महानसं वह्निमत्, धूमादित्यादौ साध्यो वह्निस्तदभाववान् जलह्रदादिस्तद्वृत्तित्वं नौकादावव्रृत्तित्वं प्रकृते हेतुभूते धूमे इति कृत्वा लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यो धूमस्तदभाववदयोगोलकं तद्वृत्तित्वमेव वह्न्यादाविति नातिव्याप्तिः ।

भाषाटीका

जहाँ धूम रहता है वहाँ वह्नि रहता है, यह साथ रहनेका नियम व्याप्ति कहा जाता है ।

पक्षधर्मता का ? इति प्रश्ने उत्तरम् ?—

व्याप्यस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता ।

पदकृत्यम्

ननु ज्ञातेयं व्याप्तिः पक्षधर्मताज्ञानमित्यत्र का नाम पक्षधर्मता इत्यपेक्षमाणं प्रति तत्स्वरूपं निरूपयति—व्याप्यस्येति । व्याप्यो नाम व्याप्त्याश्रयः । स च धूमादिरेव तस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मतेत्यर्थः ।

भाषाटीका

व्याप्य धूमका पर्वतादिमें रहना ही पक्षधर्मता है।

कतिविधमनुमानम्?—

अनुमानं द्विविधं स्वार्थं परार्थञ्च।

न्यायबोधिनी

अनुमानं विभजते—स्वार्थमिति।

पदकृत्यम्

अथ कथमनुमानमनुमितिकरणं कथं वा तस्मादनुमितेर्जनिरिति जिज्ञासमानं प्रति लाघवादनुमानविभागमुखेनैव बुबोधयिषुरनुमानं विभजते—अनुमानमिति। द्वैविध्यं दर्शयति—स्वार्थं परार्थं चेति।

भाषाटीका

अनुमान दो प्रकारका है—स्वार्थ और परार्थ।

किन्नाम स्वार्थाऽनुमानम्?—

स्वार्थं स्वानुमितिहेतुः। तथाहि—स्वयमेव भूयोदर्शनेन यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति महानसादौ व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतस्तद्गते चाग्नौ सन्दिहानः पर्वते धूमं पश्यन् व्याप्तिं स्मरति, यत्र यत्र धूमस्तत्राग्निरिति तदनन्तरं वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वतः, इति ज्ञानमुत्पद्यते। अयमेव लिङ्गपरामर्श इत्युच्यते। तस्मात्पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानमनुमितिरुत्पद्यते। तदेव स्वार्थानुमानम्।

न्यायबोधिनी

स्वार्थानुमानं नाम न्यायाप्रयोज्यानुमानम् ।

पदकृत्यम्

स्वस्यार्थः प्रयोजनं यस्मात् तत्स्वार्थमिति समासः । स्वप्रयोजनं च स्वस्यानुमेयप्रतिपत्तिः । एवं परार्थमित्यस्यापि । अयमिति। व्याप्तिबलेन लीनमर्थं गमयतीति लिङ्गम् । तच्च धूमादि । तस्य परामर्शो ज्ञानविशेष इत्यर्थः । तस्मादिति । लिङ्गपरामर्शादित्यर्थः। स्वार्थानुमानमुपसंहरति—तदेतदिति । यस्मादिदं स्वप्रतिपत्तिहेतुस्तस्मादेतत्स्वार्थानुमानमित्यर्थः ।

भाषाटीका

अपनी अनुमितिके हेतुको स्वार्थानुमान कहते हैं । जैसे—स्वयं बार बार देखनेसे, जहाँ धूम रहता है वहाँ वह्नि रहता है, इस प्रकारसे रसोई घर आदिमें व्याप्ति (एकत्र स्थिति) निश्चय कर मनुष्य पर्वतके पास गया, वहाँ अग्नि है या नहीं, ऐसा संशय कर पर्वतमें धूम देख कर, 'जहाँ धूम रहता है वहाँ वह्नि रहता है'—इस व्याप्तिका स्मरण करता है । इसके बाद 'वह्निव्याप्य धूमवाला यह पर्वत है' ऐसे ज्ञानकी उत्पत्ति होती है । इस ज्ञानको लिङ्ग-परामर्श कहते हैं । उससे 'पर्वत अग्निवाला है' यह ज्ञान उत्पन्न होता है । यही स्वार्थानुमान है ।

परार्थानुमानस्य किं लक्षणम् ? तत्स्वरूपञ्च किमिति ?—

यत्तु स्वयं धूमादग्निमनुमाय परं प्रति बोधयितुं पञ्चावयववाक्यं प्रयुज्यते तत्परार्थानुमानम् । यथा पर्वतो वह्निमान् । धूमवत्त्वात् । यो यो धूमवान्स स वह्निमान् यथा महानसम् । तथा चायम् ।

तस्मात्तथेति। अनेन प्रतिपादिताल्लिङ्गात्परोऽप्यग्निं प्रतिपद्यते।

न्यायबोधिनी

न्यायप्रयोज्यानुमानं परार्थानुमानम्। न्यायत्वं च प्रतिज्ञाद्यवयवपञ्चकसमुदायत्वम्। अवयवत्वं च प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वम्।

पदकृत्यम्

क्रमप्राप्तं परार्थानुमानमाह—यत्त्विति। यत्पञ्चावयववाक्यं प्रयुज्यते तत्परार्थानुमानमिति सम्बन्धः। पञ्चावयवेति। अथावयवत्वं नाम द्रव्यसमवायिकारणत्वम्। प्रतिज्ञादिषु तदसंभवात्कथमेतेऽवयवाः स्युरिति चेदनुमानवाक्यैकदेशत्वात्तु अवयवा इत्युपचर्यंत इति गृहाण। नन्वेवमपि पञ्चावयववाक्यस्यानुमानत्वमेव न विचारसहं तस्य लिङ्गपरामर्शत्वाभावादिति चेन्मैवम्। लिङ्गपरामर्शप्रयोजकलिङ्गप्रतिपादकत्वेनानुमानमित्युपचारमात्रत्वात्। तदुदाहरति—यथेति। तथा चायमिति। अयं च पर्वतस्तथा वह्निव्याप्यधूमवानित्यर्थः। तस्मात्तथेति। वह्निव्याप्यधूमवत्त्वाद्वह्निमानित्यर्थः। अनेनेति। अनेन पञ्चावयववाक्येनेत्यर्थः।

भाषाटीका

स्वयं धूमसे वह्निका अनुमान करके दूसरे आदमीको समझानेके लिये जो पाँच अंश युक्त वाक्यका प्रयोग किया जाता है, उसे परार्थानुमान कहते हैं। जैसे,—'पर्वत अग्नियुक्त है'। 'क्योंकि उसमें धूम देख पड़ता है।' 'जो जो धूमयुक्त है वह वह अग्नियुक्त है, जैसे रसोई घर।' 'यह पर्वत भी वैसा है' (धूमयुक्त है)। 'इसलिये वैसा है' (अग्नियुक्त है)। इस प्रकार प्रतिपादित लिङ्गसे दूसरा मनुष्य भी पर्वतमें अग्निका अनुमान कर लेता है।

पञ्चावयवाः के ?—

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवाः। पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञा । धूमवत्त्वादिति हेतुः। यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा महानसमित्युदाहरणम् । तथा चायमित्युपनयः । तस्मात्तथेति निगमनम् ।

पदकृत्यम्

ननु पञ्चावयववाक्यमित्यत्र के ते पञ्चावयवाः । अतस्तान्दर्शयति—प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वमवयवत्वम् । साध्यविशिष्टपक्षबोधकवचनं प्रतिज्ञा । पञ्चम्यन्तं तृतीयान्तं वा लिङ्गवचनं हेतुः। व्याप्तिप्रतिपादकदृष्टान्तवचनमुदाहरणम् । उदाहृतव्याप्तिविशिष्टत्वेन हेतोः पक्षधर्मताप्रतिपादकवचनमुपनयः । पक्षे साध्यस्याबाधितत्वप्रतिपादकवचनं निगमनम् । इदमेव लक्षणं हृदि निधाय प्रतिज्ञादीन्विशिष्य दर्शयति—पर्वतो वह्निमानित्यादिना ।

भाषाटीका

प्रतिज्ञा, हेतु, दृष्टान्त, उपनय और निगमन—ये पाँच अवयव हैं । 'पर्वत अग्नियुक्त है,' इसका नाम प्रतिज्ञा है । 'क्योंकि वह धूमयुक्त है,' यह हेतु है । 'जो जो धूमयुक्त है वह वह अग्नियुक्त है, जैसे रसोई घर,' यह दृष्टान्त है । 'यह भी वैसा है,' यह उपनय है । 'इस लिये वैसा है (अग्नियुक्त है),' यह निगमन है ।

स्वार्थानुमिति-परार्थानुमित्योः किं करणम् ?—

स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योर्लिङ्गपरामर्श एव करणम् । तस्माल्लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम् ।

पदकृत्यम्

लिङ्गेति । ज्ञायमानं लिङ्गमनुमितिकरणमिति वृद्धोक्तं न युक्तम्, इयं यज्ञशाला वह्निमती अतीतधूमादित्यादौ लिङ्गाभावेऽप्यनुमितिदर्शनादित्यभिप्रायवल्लिङ्गपरामर्श एव कारणमित्याचष्टे--लिङ्गपरामर्श एवेति । अनुमानमुपसंहरति--तस्मादिति । अनुमितिकरणत्वादित्यर्थः अयमेव तृतीयज्ञानमित्युच्यते । तथाहि--महानसादौ धूमाग्न्योर्व्याप्तौ गृह्यमाणायां यद्धूमज्ञानं तदादिमम् । पक्षे यद्धूमज्ञानं तद्द्वितीयम् । अत्रैव वह्निव्याप्यत्वेन यद्धूमज्ञानं तत्तृतीयम् । इदमेव लिङ्गपरामर्श इत्युच्यते । अनुमानमिति । व्यापारवत्कारणं करणमिति मते व्याप्तिज्ञानमेवानुमानं लिङ्गपरामर्शो व्यापार इत्यवसेयम् ।

भाषाटीका

स्वार्थानुमिति और परार्थानुमिति इन दोनोंका लिङ्गपरामर्श ही करण है । इस कारण लिङ्गपरामर्श ही अनुमान प्रमाण है ।

कतिविधं लिङ्गम्, व्यतिरेकिणश्च किं लक्षणम् ?—

लिङ्गं त्रिविधम् । अन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकि[1] चेति । अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकि यथा वह्नौ साध्ये धूमवत्त्वम् । यत्र धूमस्तत्राग्निर्यथा महानसमित्यन्वयव्याप्तिः । यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा ह्रद इति व्यतिरेकव्याप्तिः ।

---

१ हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिरन्वयव्याप्तिः, तदभावयोर्व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः । केवलान्वयिसाध्यकं लिङ्गं केवलान्वयि । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वम् ।

न्यायबोधिनी

अन्वयेनेति । व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिमानित्यर्थः । व्यतिरेकेणेति । व्यतिरेको नामाभावः । तथा च साध्याभावहेत्वभावयोर्व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः । इयं च व्याप्तिर्यत्र यत्र वह्न्यभावस्तत्र तत्र धूमाभाव इति । यत्रपदवीप्सया वह्न्यभाववति यावति धूमाभावग्रहणे यावत्पदस्य व्यापकत्वपरतया धूमाभावे वह्न्यभावव्यापकत्वं लभ्यते । एवञ्च वह्न्यभावनिष्ठव्याप्तेः स्वाश्रयीभूतवह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन धूमनिष्ठतया व्यतिरेकव्याप्तिमत्त्वेन [धूमवत्त्वम् व्यतिरेकित्वेन, धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तिमत्त्वेनान्वयित्वेन च गीयते । व्यतिरेकपरामर्शस्तु वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवान्पर्वत इत्याकारकः ।

पदकृत्यम्

अन्वयव्यतिरेकिणो लक्षणमाह--अन्वयेति । तृतीयायाः प्रयोज्यत्वमर्थः । साध्यसाधनयोः साहचर्यमन्वयः । तदभावयोः साहचर्यं व्यतिरेकः । तथा चान्वयप्रयोज्यव्याप्तिमद्व्यतिरेकप्रयोज्यव्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकीत्यर्थः । केवलव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिवारणाय अन्वयेनेति । केवलान्वयिनि व्यभिचारवारणाय व्यतिरेकेणेति । तथा चान्वयव्याप्तिरुपदर्शितैव । व्यतिरेकव्याप्तिश्च साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः । तदुक्तम्--

"व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्यादृगिष्यते ।
तयोरभावयोस्तस्माद्विपरीतः प्रतीयते ॥
अन्वयः साधनं व्याप्यं साध्यं व्यापकमिष्यते ।
साध्याभावोऽन्यथा व्याप्यो व्यापकः साधनात्ययः" ॥इति॥

भाषाटीका

लिङ्ग तीन प्रकारका है--अन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयि और केवल-व्यतिरेकि । जिस लिङ्गमें अन्वय और व्यतिरेक दोनों व्याप्ति

हों उसका नाम अन्वयव्यतिरेकि है। जैसे वह्नि सिद्ध करनेमें धूम हेतु अन्वयव्यतिरेकि है। क्योंकि 'जहाँ धूम है वहाँ वह्नि है, जैसे, पाकशालामें'—यह अन्वयव्याप्ति है। और 'जहाँ वह्नि नहीं है वहाँ धूम भी नहीं है, जैसे—जलाशयमें', यह व्यतिरेकव्याप्ति है।

केवलान्वयिनः किं लक्षणम् ?—

अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयि। यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वात्पटवत्। अत्र प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिर्नास्ति सर्वस्यापि प्रमेयत्वादभिधेयत्वाच्च।

न्यायबोधिनी

केवलान्वयिनो लक्षणमाह—अन्वयेति। केवलान्वयिसाध्यकत्वं हेतोः केवलान्वयित्वम् साध्ये केवलान्वयित्वं चात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम्। तथा च अभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वं केवलान्वयिहेतोर्लक्षणम्। एतच्च लक्षणं हेतोर्व्यतिरेकित्वेऽपि संगच्छते। साध्यस्य केवलान्वयित्वादेव व्यतिरेकव्याप्तेरभावादन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयीति मूलकारोक्तं लक्षणमुपपन्नम्। न चात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपकेवलान्वयित्वमाकाशाभावे संयोगाभावे चाव्याप्तमिति वाच्यम्। स्वविरोधिवृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्यैव तदर्थत्वात्। एकजातीयसम्बन्धेन सर्वत्र विद्यमानत्वं केवलान्वयित्वमिति नव्याः।

पदकृत्यम्

केवलान्वयिनो लक्षणमाह—अन्वयेति। अन्वयेनैव व्याप्तिर्यस्मिन् स तथा। प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिं निराकरोति—अत्रेति। अभिधेयत्वसाध्यकानुमान इत्यर्थः। ननु कुतस्तन्निषेधोऽतस्तत्र हेतुमाह—सर्वस्येति। पदार्थमात्रस्येत्यर्थः। तथा च सकलपदाभिधेयत्वस्येश्वरप्रमाविषयत्वस्य चात्यन्ताभावाप्रतियोगि-

त्वरूपकेवलान्वयित्वेन तदभावाप्रसिद्धया तद्घटितव्यतिरेकव्याप्तिर्न सम्भवत्येवेति भावः ।

भाषाटीका

जिस लिङ्गमें केवल अन्वय व्याप्ति हो वह केवलान्वयि है । जैसे-'घट अभिधेय है, क्योंकि इसमें प्रमेयत्व रहता है, दृष्टान्त-पट'-यहाँ प्रमेयत्व और अभिधेयत्वकी व्यतिरेकव्याप्ति नहीं है । क्योंकि सभी पदार्थमें अभिधेयत्व और प्रमेयत्व हैं ।

केवलव्यतिरेकिणः किं लक्षणम्, तत्स्वरूपञ्च किम् ?

व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकि । यथा पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् । यदितरेभ्यो न भिद्यते न तद्गन्धवत् । यथा जलम् । न चेयं तथा । तस्मान्न तथेति । अत्र यद्गन्धवत् तदितरभिन्नमित्यन्वयदृष्टान्तो नास्ति । पृथिवीमात्रस्य पक्षत्वात् ।

न्यायबोधिनी

केवलव्यतिरेकिणो लक्षणमाह--व्यतिरेकेति । अन्वयव्याप्तिशून्यत्वे सति व्यतिरेकव्याप्तिमत्त्वं केवलव्यतिरेकित्वम् । यथा पृथिवीति । अत्र पृथिवीत्वावच्छिन्नं पक्षः । पृथिवीतरजलाद्यष्टभेदः साध्यः । गन्धवत्त्वं हेतुः । अत्र यद्गन्धवत्तदितरभेदवदित्यन्वयदृष्टान्ताभावाद्गन्धव्यापकेतरभेदसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तिग्रहासम्भवात् । किन्तु यत्र यत्र पृथिवीतरभेदाभावस्तत्र तत्र गन्धाभावो यथा जलादिकमिति व्यतिरेकदृष्टान्ते जलादावितरभेदाभावरूपसाध्याभावव्यापकता गन्धाभावे गृह्यते । इममेवार्थं मनसि निधाय यदितरेभ्यो न भिद्यते न तद्गन्धवत् यथा जलमिति ग्रन्थेन मूलकारो व्यतिरेकव्याप्तिमेव प्रदर्शितवान् । एवम्प्रकारेण व्यतिरेकव्याप्तिग्रहानन्तरमितर-

भेदाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीत्याकारकव्यतिरेकिपरामर्शात्पृथिवीत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितेतरभेदत्वावच्छिन्न-विधेयताका पृथिवी इतरभेदवतीत्याकारकानुमितिर्जायत इति तत्त्वम्। यथाश्रुतमूलार्थस्तु---यथा जलमिति। जलं इतरभेदाभाववत् इतरभेदाभावव्यापकगन्धाभाववच्च। इत्येवम्प्रकारेण गन्धाभावनिरूपिता व्याप्यता इतरभेदाभावे गृह्यत इत्यर्थः। न चेयं तथा। इयं पृथिवी तथा इतरभेदाभावव्यापकगन्धाभाववती न, किन्तु तद्भावात्मकगन्धवती। तस्मान्न तथेति। तच्छब्देन गन्धाभावाभावरूपस्य गन्धस्य परामर्शेन तस्मादिति पञ्चम्यन्ताद् गन्धाभावाभाववत्त्वादित्यर्थोपलब्धिः। तथा इतरभेदाभाववती। न इत्यस्याभावः। तथा च इतरभेदाभावाभाववती इतरभेदवतीत्यर्थः।

पदकृत्यम्

केवलव्यतिरेकिणो लक्षणमाह—व्यतिरेकेति। व्यतिरेकेणैव व्याप्तिर्यस्मिंस्तत्तथा। अन्वयव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिवारणाय मात्रेति। न चेयं तथेति। इयं पृथिवी न तथा न गन्धाभाववतीत्यर्थः। तस्मान्न तथेति। गन्धाभाववत्त्वाभावादितरभेदाभाववती नेत्यर्थः। नन्वत्र किमिति नान्वयव्याप्तिरित्याशङ्क्य परिहरति—अत्रेति। इतरभेदसाधकानुमान इत्यर्थः। इदमुपलक्षणम्। जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात्। यन्नैवम् तन्नैवम्। यथा घटः। प्रत्यक्षादिकं प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यं प्रमाकरणत्वात्। यन्नैवम् तन्नैवम्। यथा प्रत्यक्षाभासः। विवादास्पदम् आकाशमिति व्यवहर्तव्यं शब्दवत्त्वादित्यादिकमपि केवलव्यतिरेकीति द्रष्टव्यम्।

भाषाटीका

जिस लिङ्गमें केवल व्यतिरेक-व्याप्ति हो वह केवल-व्यतिरेकि है। जैसे—पृथ्वी दूसरे पदार्थों से पृथक् है क्योंकि इसमें गन्ध नहीं रहता। जो पृथ्वी-भिन्न पदार्थों से पृथक् नहीं है (अर्थात् पृथ्वीसे

भिन्न है) उसमें गन्ध नहीं है, जैसे, जल। यह पृथ्वी वैसी नहीं है (अर्थात् पृथ्वीभिन्न पदार्थोंसे पृथक् है अथवा पृथ्वीसे भिन्न नहीं है) इसलिये यह वैसी है (अर्थात् गन्धवती)। यहां 'जो गन्धयुक्त है वह पृथ्वी-भिन्न पदार्थों से पृथक् है' इस प्रकार अन्वय दृष्टान्त नहीं है, क्योंकि पृथ्वी मात्र ही पक्ष है।

पक्षस्य किं लक्षणम् ?—

सन्दिग्धसाध्यवान् पक्षः। यथा धूमवत्त्वे हेतौ पर्वतः।

न्यायबोधिनी

पक्षलक्षणमाह—सन्दिग्धेति। साध्यप्रकारकसन्देहविशेष्यत्वं पक्षत्वम्। इदं च लक्षणमनुमितेः पूर्वं साध्यसन्देहे नियमेन जायत इत्यभिप्रायेण प्राचीनैः कृतम्। गगनविशेष्यकमेघप्रकारकसन्देहाभावदशायामपि गृहमध्यस्थपुरुषस्य घनगर्जितश्रवणेन गगनं मेघवदित्याकारिकाया गगनत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितमेघत्वावच्छिन्नविधेयताकाया अनुमितेर्दर्शनात्प्राचीनलक्षणं विहाय नवीनैरनुमित्युद्देश्यत्वं पक्षत्वमिति स्थिरीकृतम्।

पदकृत्यम्

अथ पृथ्वीमात्रस्य पक्षत्वादित्यत्र किं नाम पक्षतेत्यपेक्षायां तां निर्वक्ति— सन्दिग्धेति। सपक्षवारणाय सन्दिग्धेति।

भाषाटीका

जिसमें साध्यका सन्देह हो वह पक्ष है। जैसे, धूम हेतु होने पर पर्वत।

सपक्षलक्षणं किम् ?—

निश्चितसाध्यवान् सपक्षः। यथा तत्रैव महानसम्।

२५-७-७४

न्यायबोधिनी

सपक्षलक्षणमाह—निश्चितेति। साध्यप्रकारकनिश्चयविशेष्यत्वं सपक्षत्वम्। निश्चयश्च महानसं वह्निमदित्याकारकः।

पदकृत्यम्

निश्चितेति। पक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय निश्चितेति। तत्रैवेति। धूमत्त्वे हेतावेवेत्यर्थः।

भाषाटीका

जिसमें साध्यका निश्चय है वह सपक्ष है। जैसे, उसी हेतुमें रसोई घर।

विपक्षलक्षणं किम्?

निश्चितसाध्याभाववान् विपक्षः। यथा तत्रैव महाह्रदः।

न्यायबोधिनी

विपक्षलक्षणमाह—निश्चितसाध्याभावेति। साध्याभावप्रकारनिश्चयविशेष्यत्वं विपक्षत्वम्। निश्चयश्च ह्रदो वह्न्यभाववानित्याकारकः।

पदकृत्यम्

निश्चितेति। सपक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय साध्येति। पक्षेऽतिवारणाय निश्चितेति। तत्रैव धूमवत्त्व एव।

भाषाटीका

जिसमें साध्यका अभाव निश्चित रूपसे ज्ञात है वह विपक्ष है। जैसे, उसी धूम हेतुमें तालाव।

अथात्र हेत्वाभासाः निरूप्यन्ते—

सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च हेत्वाभासाः[1]।

१—अनुमितिप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वं हेत्वाभासत्वम्।

न्यायबोधनी

एवं सद्धेतून्निरूप्य हेत्वाभासान्निरूपयति--सव्यभिचारेति। हेतुवदाभासन्त इति हेत्वाभासाः। दुष्टहेतव इत्यर्थः। दोषाश्च व्यभिचारविरोधसत्प्रतिपक्षासिद्धिबाधाः। एतद्विशिष्टा हेतवो दुष्टहेतव इत्यर्थः। यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितितत्करणान्यतरप्रतिबन्धकत्वं तत्त्वं दोषसामान्यस्य लक्षणम्। हेतौ दोषज्ञाने सत्यनुमितिप्रतिबन्धो जायते व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धो वा। अतो वादिनिग्रहाय वादिनोद्भाविते हेतौ दोषोद्भावनार्थं दुष्टहेतुनिरूपणमित्यर्थः। पर्वतो वह्निमान्, प्रमेयत्वादित्यत्र प्रमेयत्वहेतौ वह्न्यभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारे ज्ञाते वह्न्यभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः फलम्।

पदकृत्यम्

हेतून्निरूप्य प्रसङ्गाद्धेत्वाभासानाह--सव्यभिचारेति। अत्रेदं बोध्यम्--अन्वयव्यतिरेकि तु पञ्चरूपोपपन्नं स्वसाध्यं साधयितुं क्षमते तानि कानीति चेच्छ्रूयताम्। पक्षधर्मत्वं सपक्षसत्त्व-विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति। अबाधितः साध्यरूपो विषयो यस्य तत्तथोक्तम्। तस्य भावस्तत्त्वम्। एवं साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं यस्य स सत्प्रतिपक्ष इत्युच्यते। स नास्ति यस्य सोऽसत्प्रतिपक्षः। तस्य भावस्तत्त्वमिति बोध्यम्। केवलान्वयि तु चतूरूपोपपन्नमेव स्वसाध्यं साधयतुं क्षमते तस्य विपक्षविपर्ययेण तद्व्यावृत्तिविपर्ययात्। केवलव्यतिरेक्यपि तथा तस्य सपक्षविपर्ययेण तत्सत्त्वविपर्ययादिति। उपदर्शितरूपाणां मध्ये कतिपयरूपोपपन्नत्वात्। हेतुवदाभासन्ते इति हेत्वाभासाः। तत्त्वं चानुमितितत्करणान्यतरप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयतत्वम्। बाधस्थले वह्निरनुष्ण इत्यनुमितिप्रतिबन्धकं यज्ज्ञानमुष्णत्ववद्वह्निरनुष्णत्वसाधकं द्रव्यत्वमित्याकारकं तद्विषयत्वस्य विषयतासम्बन्धेन द्रव्यत्वरूपहेत्वाभासे सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः। सद्धेतुवारणाय यथार्थेति। घटादिवा-

रणाय अनुमितितत्करणप्रतिबन्धकेति। व्यभिचारिणि-अव्याप्तिवारणाय तत्करणान्यतरेति।

भाषाटीका

हेत्वाभास पाँच प्रकारका है—सव्यभिचार, विरुद्ध, सत्प्रतिपक्ष, असिद्ध और बाधित।

सव्यभिचारस्य हेत्वाभासस्य किं लक्षणं के च भेदाः?

सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः। स त्रिविधः साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात्।

भाषाटीका

अनैकान्तिक हेतुको सव्यभिचार कहते हैं। अनैकान्तिक तीन प्रकारका है—साधारण, असाधारण और अनुपसंहारी।

साधारणस्य हेत्वाभासस्य किं लक्षणम्?

तत्र साध्याभाववद्वृत्तिः साधारणोऽनैकान्तिकः। यथा पर्वतो वह्निमान् प्रमेयत्वादिति। प्रमेयत्वस्य वह्न्यभाववति ह्रदे विद्यमानत्वात्।

पदकृत्यम्

तत्रेति। साधारणादित्रितयमध्य इत्यर्थः। अथ विरुद्धेऽतिप्रसक्तिरिति मास्म दुष्यः, सपक्षवृत्तित्वस्यापि निवेशात्। अथैवमपि स्वरूपासिद्धे दूषणं जागर्तीति मा वह गर्वं पक्षवृत्तित्वस्यापि तथात्वात्।

भाषाटीका

जहाँ साध्य नहीं है, वहाँ भी जो हेतु रहता है उसे साधारण अनैकान्तिक कहते हैं। जैसे,—पर्वतमें वह्नि है, क्योंकि उसमें प्रमेयत्व है। यहाँ प्रमेयत्व जलाशयमें, जहाँ वह्निका अभाव विद्यमान है, इसलिये यह हेतु साधारण अनैकान्तिक हुआ।

असाधारणाऽनैकान्तिकस्य किं लक्षणम् ?

सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तः पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणः । यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति । शब्दत्वं सर्वेभ्यो नित्येभ्योऽनित्येभ्यश्च व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्ति ।

न्यायबोधिनी

असाधरण इति । सर्वपक्षव्यावृत्तत्वं निश्चितसाध्यवदवृत्तित्वम् । साध्यवदवृत्तित्वं च साध्यासामानाधिकरण्यम् । हेतौ साध्यासामानाधिकरण्ये निश्चिते साध्यासामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः फलम् ।

पदकृत्यम्

पक्षमात्रेति । सर्वे ये सपक्षा विपक्षास्तेभ्यो व्यावर्तत इति सपक्षविपक्षव्यावृत्तः । केवलव्यतिरेकवारणाय तद्भिन्न इत्यपि देयम् ।

भाषाटीका

जो हेतु सपक्ष और विपक्ष कहीं भी न रहकर केवल अपने ही पक्षमें रहता है उसे असाधारण अनैकान्तिक कहते हैं । जैसे,—'शब्द नित्य है, क्योंकि उसमें शब्दत्व है' यहाँ शब्दत्व किसी भी नित्य या अनित्य पदार्थमें न रहकर केवल शब्दमें ही रहता है ।

अनुपसंहारिणः किं लक्षणम् ?

अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितोऽनुपसंहारी । यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादिति । अत्र सर्वस्यापि पक्षत्वाद्दृष्टान्तो नास्ति ।

न्यायबोधिनी

अनुपसंहारिणं लक्षयति— अन्वयेति । उभयत्र दृष्टान्ताभावाद-

न्वयव्याप्तिज्ञानव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानोभयसामग्री नास्तीत्यर्थः । सर्वस्यैव पक्षत्वात्पक्षातिरिक्ताप्रसिद्धेरिति भावः ।

पदकृत्यम्

अन्वयेति । केवलान्वयिन्यतिव्याप्तिवारणाय अन्वयेति । केवलव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिवारणाय व्यतिरेकेति । अत्रेति । उपदर्शितानुमान इत्यर्थः ।

भाषाटीका

जिस हेतुका अन्वय दृष्टान्त और व्यतिरेक दृष्टान्त नहीं है उसे अनुपसंहारी अनैकान्तिक कहते हैं। जैसे, 'सभी पदार्थ अनित्य हैं क्योंकि उनमें प्रमेयत्व है'—यहाँ सभी पदार्थ पक्ष होनेसे दृष्टान्त नहीं हैं।

विरुद्धलक्षणं निरूप्यताम् ?

साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः । यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति । कृतकत्वं हि नित्यत्वाभावेनानित्यत्वेन व्याप्तम् ।

न्यायबोधिनी

विरुद्धं लक्षयति—साध्याभावव्याप्त इति । साध्याभावव्याप्तिः साध्याभावनिरूपितव्यतिरेकव्याप्तिः साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम् । तथा च पक्षविशेष्यकसाध्याभावव्याप्यहेतुप्रकारकज्ञानात् पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितिप्रतिबन्धः फलम् । एवं सत्प्रतिपक्षेऽपि । विरुद्धसत्प्रतिपक्षयोर्विशेषस्तु विरुद्धहेतोरेकत्वेन सत्प्रतिपक्षहेतोर्द्वित्वेन च ज्ञातव्यः। सत्प्रतिपक्षे द्वौ हेतू, विरुद्ध एको हेतुरिति यावत् । साध्याभावसाधकहेतुः साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त इत्यसामर्थ्यसूचनमपि ।

पदकृत्यम्

विरुद्धं लक्षयति--साध्येति । सद्धेतुवारणाय साध्याभावव्याप्त

इति सत्प्रतिपक्षवारणाय सत्प्रतिपक्षभिन्न इत्यपि बोध्यम् । कृतेति । कार्यत्वादित्यर्थः । कृतकत्वमिति । अनित्यत्वेन व्याप्तमिति । यद्यत्कृतकं तत्तदनित्यमिति । व्याप्तिर्भवत्येव तथेति भावः ।

भाषाटीका

जो हेतु साध्यके अभावके द्वारा व्याप्त है वह विरुद्ध हेत्वाभास है । जैसे,—'शब्द नित्य है, क्योंकि उसमें जन्यत्व है'—यहाँ (उत्पन्न वस्तु मात्र अनित्य होनेके कारण) जन्यत्व नित्यत्वके अभाव अनित्यत्वसे व्याप्त है ।

सत्प्रतिपक्षस्य लक्षणं निगद्यताम् ?

साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं यस्य स सत्प्रतिपक्षः । यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत् । शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद्घटवत् ।

पदकृत्यम्

सत्प्रतिपक्षं लक्षयति—साध्येति । यस्य हेतोः साध्याभावसाधकं साध्याभावस्यानुमापकं हेत्वन्तरं प्रतिपक्षो हेतुर्विद्यते स हेतुः सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः । अयमेव प्रकरणसम इत्युच्यते । विरुद्धवारणाय हेत्वन्तरं यस्येति । वह्न्यादिवारणाय साध्याभावेति ।

भाषाटीका

जिस हेतुके साध्याभावका सिद्ध करने वाला दूसरा हेतु विद्यमान हो, उस हेतुका नाम सत्प्रतिपक्ष है । जैसे,—'शब्द नित्य है, क्योंकि उसमें श्रवणेन्द्रियग्राह्यत्व रहता है, दृष्टान्त—शब्दत्व जाति' । 'शब्द अनित्य है । क्योंकि उसमें कार्यत्व है, दृष्टान्त—घट' ।

कतिविधोऽसिद्धः ?

असिद्धस्त्रिविधः । आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धो व्याप्यत्वासिद्धश्चेति ।

पदकृत्यम्

असिद्धं विभजते—असिद्ध इति । आश्रयासिद्धान्यतमत्वमसिद्धत्वम् ।

भाषाटीका

असिद्ध तीन प्रकारका है--आश्रयासिद्ध, स्वरूपासिद्ध और व्याप्यत्वासिद्ध ।

आश्रयासिद्धस्योदाहरणम्—

आश्रयासिद्धो यथा गगनारविन्दं सुरभि, अरविन्दत्वात् । सरोजारविन्दवत् । अत्र गगनारविन्दमाश्रयः स च नास्त्येव ;

न्यायबोधिनी

आश्रयासिद्ध इति । आश्रयासिद्धिर्नाम पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षाप्रसिद्धिः । यथेति । अत्रारविन्दे गगनीयत्वाभावे (नश्चिते गगनीयत्वविशिष्टारविन्दे सौरभ्यानुमितिप्रतिबन्धः फलम् ।

पदकृत्यम्

आश्रयसिद्धत्वं च पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकत्वम्, भवति हि अरविन्दत्वे गगनीयत्वरूपपक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकत्वम्, अरविन्दरूपपक्षे गगनीयत्वविरहात् । ननु किमरविन्दे गगनीयत्वविरहोऽत आह—अत्रेति । उपदर्शितानुमान इत्यर्थः ।

भाषाटीका

आश्रयासिद्धका दृष्टान्त--आकाश-कमल सुगन्धित है, क्योंकि वह कमल है, जैसे, जलाशयका कमल । यहां आकाश-कमल आश्रय है । परन्तु वह है ही नहीं ।

स्वरूपासिद्धस्योदाहरणम्—

स्वरूपासिद्धो यथा शब्दो गुणश्चाक्षुषत्वात्, रूपवत् । अत्र चाक्षुषत्वं शब्दे नास्ति शब्दस्य श्रावणत्वात् ।

न्यायबोधिनी

स्वरूपासिद्ध इति । स्वरूपासिद्धिर्नाम पक्षे हेत्वभावः । तथा च हेत्वभावविशिष्टपक्षज्ञानात्पक्षविशेष्यकहेतुप्रकारकपरामर्शानुपपत्त्या परामर्शप्रतिबन्धः फलम् ।

पदकृत्यम्

पक्षे हेत्वभावः स्वरूपासिद्धिः । सद्धेत्वभावेऽतिव्याप्तिवारणाय पक्षे इति । घटाद्यभाववारणाय हेत्विति । सोऽयं स्वरूपासिद्धः शुद्धासिद्धभागासिद्धविशेषणासिद्धविशेष्यासिद्धभेदेन चतुर्विधः । तत्राद्यस्तूपदर्शित एव । द्वितीयो यथा—उद्भूतरूपादिचतुष्टयं गुणः, रूपत्वादित्यत्र रूपत्वहेतोः पक्षैकदेशावृत्तित्वेन तस्य भागे स्वरूपासिद्धत्वम् । तृतीयो यथा—वायुः प्रत्यक्षः, रूपवत्त्वे सति स्पर्शवत्त्वादित्यत्र रूपवत्त्वविशेषणस्य वायाववृत्तेस्तद्विशिष्टस्पर्शवत्त्वस्यापि तथात्वेन तस्य स्वरूपासिद्धत्वं निर्वहति विशेषणाभावे विशिष्टस्याप्यभावात् । तुरीयो यथा—अत्रैव विशेषणविशेष्यवैपरीत्येन हेतुः । तस्य स्वरूपासिद्धत्वं तु विशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावादिति बोध्यम् ।

भाषाटीका

स्वरूपासिद्धका दृष्टान्त—'शब्द गुण है। क्योंकि, उसमें चाक्षुषत्व है, जैसे रूप।' यहाँ शब्दमें चाक्षुषत्व (आँखसे देखा जाना) है ही नहीं, क्योंकि शब्द श्रवणेन्द्रियग्राह्य है ।

व्याप्यत्वासिद्धस्य तदन्तर्गतस्योपाधेश्च लक्षणम् । यथा—

सोपाधिको हेतुर्व्याप्यत्वासिद्धः । साध्यव्याप-

कत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः। साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं [साध्यव्यापकत्वम्। साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वम्। यथा पर्वतो धूमवान् वह्निमत्त्वादित्यर्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः। तथा हि यत्र धूमस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोग इति साध्यव्यापकत्वम्। यत्र वह्निस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोगो नास्ति अयोगोलके आर्द्रेन्धनसंयोगाभावादितिसाधनाव्यापकता। एवं साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादार्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः। सोपाधिकत्वाद्वह्निमत्त्वं व्याप्यत्वासिद्धम्।

न्यायबोधिनी

व्याप्यत्वासिद्ध इति। प्रकृते धूमव्यापकत्वमार्द्रेन्धनसंयोगे गृहीतं चेद्धूमे आर्द्रेन्धनसंयोगव्याप्यत्वं गृहीतम्। एवं वह्नेरव्यापकत्वमार्द्रेन्धनसंयोगे गृहीतं चेद्वह्नौ तदव्याप्यत्वं गृहीतम् तदेव व्यभिचरित्वम्। तथा चोपाधिव्यभिचरितत्वं साधने गृहीतं चेदुपाधिभूतार्द्रेन्धनसंयोगव्याप्यधूमव्यभिचारित्वं गृहीतमेव। अनुमानप्रकारश्च पूर्वानुमानहेतुं पक्षीकृत्य वह्निर्धूमव्यभिचारी धूमव्यापकार्द्रेन्धनसंयोगव्यभिचारित्वात् घटत्वादिवत्। यो यत्साध्यव्यापकव्यभिचारी स सर्वोऽपि साध्यव्यभिचारीति। एवम्प्रकारेण प्रकृतानुमानहेतुभूते पक्षे साध्यव्यभिचारोत्थापकतया दूषकत्वमुपाधेः फलम्। तथा च धूमाभाववद्वृत्तित्वरूपधूमव्यभिचारे गृहीते वह्नौ धूमाभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः फलम्।

पदकृत्यम्

व्याप्यत्वासिद्धं निरूपयति—सोपाधिक इति। ननु कोऽयमुपा-

धिरत आह । साध्येति । साधनाव्यापक उपाधिरित्युक्ते शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिवाह्येन्द्रियग्रहणार्हत्वमप्युपाधिः स्यात्तदर्थं साध्यव्यापकत्वमुक्तम् । तावत्युक्ते सामान्यवत्त्वादिनाऽनित्यत्वसाधने कृतकत्वमुपाधिः स्यात्तदर्थं साधनाव्यापकत्वमुक्तम् । उपाधिभेदमादायासम्भववारणाय व्यापकत्वशरीरेऽप्यत्यन्तपदमादेयम् । साधनभेदमादाय साधनस्योपाधित्ववारणायाव्यापकशरीरेऽप्यत्यन्तपदमावश्यकं देयम् । सोऽयमुपाधिस्त्रिविधः,—केवलसाध्यव्यापकः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकश्चेति । तत्राद्य उपदर्शितः । एवं क्रत्वन्तर्वर्तिनी हिंसा अधर्मजनिका हिंसात्वात, क्रतुबाह्यहिंसावदित्यत्र निषिद्धत्वमुपाधिः तस्य यत्राधर्मजनकत्वं तत्र निषिद्धत्वमिति साध्यव्यापकता । यत्र हिंसात्वं तत्र न निषिद्धत्वमिति निषिद्धत्वमुपाधिः साधनाव्यापकः । क्रतुहिंसायां निषिद्धत्वस्याभावात् । 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति सामान्यवाक्यतः 'पशुना यजेत्' इत्यादिविशेषवाक्यस्य बलीयस्त्वात् । अतो हिंसात्वं नाधर्मजनकत्वे प्रयोजकमपि तु निषिद्धत्वमेवेत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् । द्वितीयो यथा—वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वमुपाधिः । तस्य यत्र प्रत्यक्षत्वं तत्रोद्भूतरूपवत्त्वमिति न केवलसाध्यव्यापकत्वं रूपे व्यभिचारात् । किन्तु द्रव्यत्वलक्षणो यः पक्षधर्मस्तदवच्छिन्नबहिःप्रत्यक्षत्वं यत्र तत्रोद्भूतरूपवत्त्वमिति पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव । आत्मनि व्यभिचारवारणाय बहिःपदम् । यत्र प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं तत्र नोद्भूतरूपवत्त्वमिति साधनाव्यापकत्वं च वायावुद्भूतरूपविरहात् तृतीयो यथा ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र भावत्वमुपाधिस्तस्य यत्र विनाशित्वं तत्र भावत्वमिति न केवलसाध्यव्यापकत्वं प्रागभावे भावत्वविरहात् । किन्तु जन्यत्वरूपसाधनावच्छिन्नविनाशित्वं यत्र तत्र भावत्वमिति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव । यत्र जन्यत्वं तत्र भावत्वमिति साधनाव्यापकत्वं च ध्वंसे भावत्वविरहात् । एवं स

श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजन्यत्वमुपाधिः । श्यामत्वस्य नीलघटेऽपि सत्त्वान्न केवलसाध्यव्यापकत्वं किन्तु साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव । अष्टमे पुत्रे शाकपाकजन्मत्वविरहेण साधनाव्यापकत्वं चेत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् ।

भाषाटीका

जो हेतु उपाधि सहित हो वह व्याप्यत्वासिद्ध है । जो साध्यका व्यापक होकर हेतुका अव्यापक हो उसका नाम उपाधि है । साध्यके अधिकरणमें स्थित अत्यन्ताभावका जो प्रतियोगी (विरुद्ध) न हो वह साध्य-व्यापक है । और हेतुके अधिकरणमें स्थित अत्यन्ताभावका जो प्रतियोगी होता है वह साधनाव्यापक है । जैसे.—पर्वत धूमवान् है, क्योंकि उसमें वह्नि है । यहां आर्द्रेन्धन (जलयुक्त इन्धन) का संयोग उपाधि है । क्योंकि जहाँ धूम है वहीं आर्द्रेन्धन-संयोग है, इसलिये यह साध्यव्यापक है । और जहाँ जहाँ वह्नि है उनमें सर्वत्र आर्द्रेन्धन संयोग नहीं है, क्योंकि आगसे तपे हुए लोहेके गोलेमें आर्द्रेन्धन-संयोग नहीं है, इसलिये यह साधनका अव्यापक है । इस प्रकार साध्यका व्यापक होकर साधनका अव्यापक होनेसे आर्द्रेन्धन-संयोग उपाधि हुआ । उपाधि सहित होनेसे धूमको साध्य करनेमें वह्नि हेतु व्याप्यत्वासिद्ध है ।

बाधितस्य किं लक्षणम् ?

यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः स बाधितः । यथा वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वादिति । अत्रानुष्णत्वं साध्यं तदभाव उष्णत्वं स्पार्शनप्रत्यक्षेण गृह्यते इति बाधितत्वम् ।

न्यायबोधिनी

यस्येति । यस्य हेतोः साध्यस्याभावः साध्यभावः । स च

प्रमाणान्तरेण प्रत्यक्षादिप्रमाणेन निश्चितः स बाधित इत्यर्थः । तथाच प्रात्यक्षिकसाध्यबाधनिश्चये जाते साध्यानुमितिप्रतिबन्धः फलम् । बाधितसाध्यकत्वाद्बाधितहेतुरित्युच्यते । इति न्यायबोधिन्यामनुमानपरिच्छेदः ।

पदकृत्यम्

यस्येति । सद्धेतुवारणाय प्रमाणान्तरेणेति । घटादिवारणाय साध्येति ।

भाषाटीका

जिसको हेतु करनेमें पक्षमें साध्यका अभाव दूसरे प्रमाणसे निश्चित हो, वह बाधित है। जैसे,--वह्नि अनुष्ण (ठण्ढा) है क्योंकि इसमें द्रव्यत्व है। यहाँ अनुष्णत्व साध्य है, उसका अभाव उष्णत्व, प्रत्यक्ष प्रमाणसे वह्निमें सिद्ध है। इस लिये यह हेतु बाधित है।

उपमानपरिच्छेदः ।

अथोपमानन्निरूपयति—

उपमितिकरणमुपमानम्[1]। संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानमुपमितिः तत्करणं सादृश्यज्ञानम्। तथा हि कश्चिद्गवयपदार्थमजानन् कुतश्चिदारण्यकपुरुषाद्गोसदृशो गवय इति श्रुत्वा वनं गतो वाक्यार्थं स्मरन् गोसदृशं पिण्डं पश्यति तदनन्तरमसौ गवयशब्दवाच्य इत्युपमितिरुत्पद्यते ।

न्यायबोधिनी

उपमानं लक्षयति--उपमितिकरणमिति । उपमितिं लक्षयति--संज्ञासंज्ञीति । संज्ञा नाम पदम्। संज्ञी अर्थः। तयोः सम्बन्धः शक्तिः।

१ प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ।

तथाच पदपदार्थसम्बन्धज्ञानमुपमितिरित्यर्थः । उपमानं नामातिदेशवाक्यार्थज्ञानम् । अतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः । उपमितिः फलम् । गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारकवाक्याद्गोसादृश्यावच्छिन्नविशेष्यकगवयपदवाच्यत्वप्रकारकं यज्ज्ञानं जायते तदेव करणम् । इति न्यायबोधिन्यामुपमानपरिच्छेदः ।

पदकृत्यम्

अवसरसंगतिमभिप्रेत्यानुमानानन्तरमुपमानं निरूपयति उपमितीति । उपमितेः करणमुपमानमित्यर्थः । कुठारादिवारणाय-मितीति । प्रत्यक्षादिवारणाय उपेति । संज्ञासंज्ञीति । अनुमित्यादिवारणाय सम्बन्धेति । संयोगादिवारणाय संज्ञासंज्ञीति । असौ गवयपदवाच्य इति । अभिप्रेतो गवयो गवयपदवाच्य इत्यर्थः । तेन गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावप्रसंग इति दूषणमपास्तम् । तथाच गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानं करणम् । अतिदेशवाक्यार्थस्मरणमवान्तरव्यापारः । उपमितिः फलमिति सारम् । तच्चोपमानं त्रिविधं सादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानमसाधारणधर्मविशिष्टपिण्डज्ञानं वैधर्म्यविशिष्टपिण्डज्ञानञ्च । तत्राद्यमुक्तमेव । द्वितीयं यथाखड्गमृगः कीदृगिति पृष्टे नासिकालसदेकशृङ्गोऽनतिक्रान्तगजाकृतिश्चेति तज्ज्ञातृभ्यः श्रुत्वा कालान्तरे तादृशपिण्डं पश्यन्नतिदेशवाक्यार्थं स्मरति तदनन्तरं खड्गमृगपदवाच्य इत्युपमितिरुत्पद्यते । अत्र नासिकालसदेकशृङ्ग एव साधारणधर्मः । तृतीयं यथा—उष्ट्रः कीदृगिति पृष्टे अश्वादिवदसमानपृष्ठो न ह्रस्वग्रीवशरीरश्चेति आप्तोक्ते कालान्तरे तत्पिण्डदर्शनाद्वैधर्म्यविशिष्टपिण्डज्ञानं ततोऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणं तत उष्ट्र उष्ट्रपदवाच्य इत्युपमितिरुत्पद्यते ।

भाषाटीका

उपमिति (उपमा-ज्ञान) का करण उपमान प्रमाण है । पद और पदार्थ इन दोनोंका सम्बन्ध ज्ञान ही उपमिति है । उसका करण सादृश्यज्ञान है । जैसे, कोई मनुष्य, जो गवय शब्दका अर्थ नहीं

जानता, वनमें रहने वाले किसी आदमीसे 'गवय गायकी तरह है' यह सुनकर वनमें गया और वहां जाकर उसने उस वाक्यार्थका स्मरण करते हुए गायके समान किसी पशुको देखा। उसके बाद उसको 'यह गवय-शब्द-वाच्य है'--ऐसी उपमिति होती है।

शब्दपरिच्छेदः ।

अथ शब्दादीनां लक्षणं निरूप्यते —

आप्तवाक्यं शब्दः। आप्तस्तु यथार्थवक्ता। वाक्यं पदसमूहः। यथा गामानयेति। शक्तं पदम्। अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरसंकेतः शक्तिः[1]।

न्यायबोधिनी

शब्दं लक्षयति—आप्तेति। आप्तोच्चरितत्वे सति वाक्यत्वं शब्दस्य लक्षणम्। प्रमाणशब्दत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम्। वाक्यत्वमात्रोक्तावनाप्तोच्चरितवाक्येऽतिव्याप्तिरत आप्तोच्चरितत्वनिवेशः। तावन्मात्रोक्तौ जबगडदशादावतिव्याप्तिरतो वाक्यत्वम्। आप्तत्वं च प्रयोगहेतुभूतयथार्थज्ञानवत्त्वम्। तथा च प्रयोगहेतुभूतयथार्थज्ञानजन्यशब्दत्वमिति पर्यवसन्नोऽर्थः। वस्तुतस्तु पदज्ञानं करणम्। वृत्तिज्ञानसहकृतपदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिर्व्यापारः। वाक्यार्थज्ञानं शाब्दबोधः फलम्। वृत्तिर्नाम शक्तिलक्षणान्यतररूपा। शक्तिर्नाम घटादिविशेष्यकघटादिपदजन्यबोधविषयत्व-

---

[1] अर्थस्मृत्यनुकूलपदार्थसम्बन्धः शक्तिः। शक्तिग्रहश्च वृद्धव्यवहारेण। तथा हि—व्युत्पित्सुर्बालो 'गामानय' इत्युत्तमवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरं मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्तिमुपलभ्य गवानयनञ्च दृष्ट्वा मध्यमवृद्धप्रवृत्तिजनकज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यजन्यत्वं निश्चित्य 'अश्वमानय गां बधान' इति वाक्यान्तरे आवापोद्वापाभ्यां गोपदस्य गोत्वविशिष्टे शक्तिः, अश्वपदस्य अश्वत्वविशिष्टे शक्तिः, इति व्युत्पद्यते। ननु वृद्धव्यवहारस्य शक्तिग्राहकत्वे सृष्ट्यादौ कथं शक्तिग्रह इति चेन्न तदानीमीश्वरादेव तद्ग्रहोपपत्तेः।

प्रकारक ईश्वरसंकेतः। ईश्वरसंकेतो नाम ईश्वरेच्छा। सैव शक्तिरित्यर्थः। शक्तिनिरूपकत्वमेव पदे शक्तत्वम्। विषयतासम्बन्धेन शक्त्याश्रयत्वं शक्त्यात्वम्। शक्यसम्बन्धो लक्षणा। सा द्विविधा गौणी शुद्धा चेति। गौणी नाम सादृश्यविशिष्टे लक्षणा। यथा सिंहो माणवक इत्यादौ सिंहपदस्य सिंहसादृश्यविशिष्टे लक्षणा। शुद्धा द्विविधा। जहल्लक्षणा अजहल्लक्षणा चेति। लक्ष्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यमात्रबोधप्रयोजिका लक्षणा जहल्लक्षणा। यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदवाच्यप्रवाहसम्बन्धस्य तीरे सत्त्वात्तादृशशक्यसम्ब-न्धरूपलक्षणाज्ञानाद्गङ्गापदात्तीरोपस्थितिः। लक्ष्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यशक्योभयबोधप्रयोजिका लक्षणा अजहल्लक्षणा। यथा काकेभ्यो-दधि रक्षतामित्यत्र काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा। लक्ष्यताव-च्छेदकं दध्युपघातकत्वम्। तेन रूपेण दध्युपघातकानां सर्वेषां काक-बिडालकुक्कुटसारमेयादीनां शक्यलक्ष्याणां सर्वेषां बोधात्। [जहद-जहल्लक्षणा वेदान्तिनां मते। सा च शक्यतावच्छेदकपरित्यागेन व्यक्तिमात्रबोधप्रयोजिका यथा तत्त्वमसीत्यत्र सर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्व-परित्यागेन व्यक्तिमात्रबोधनात्]

पदकृत्यम्

अवसरसंगतिमभिप्रेत्योपमानानन्तरं शब्दं निरूपयति—आप्तेति। शब्द इति। शब्दप्रमाणमित्यर्थः। भ्रान्तविप्रलम्भकयोर्वाक्यस्य शब्दप्रमाणत्ववारणाय आप्तेति। ननु कोऽयमाप्त इत्यत आह—आप्तस्त्विति। यथार्थवक्ता यथाभूताबाधितार्थोपदेष्टा। वाक्यं लक्षयति—वाक्यमिति। घटादिसमूहवारणाय पदेति। शक्तमिति। निरूपकतासम्बन्धेन शक्तिविशिष्टमित्यर्थः। अस्मादिति। घटपदा द्घटरूपोऽर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छैव शक्तिरित्यर्थः। अर्थस्मृत्यनुकूल-पदपदार्थसम्बन्धत्वं तल्लक्षणम्। शक्तिरिव लक्षणापि पदवृत्तिः। अथ केयं लक्षणा ? शक्यसम्बन्धो लक्षणा। सा च त्रिधा। जहत् अजहत् जहदजहद्भेदात्। वर्तते च गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदशक्यप्रवाह-

सम्बन्धस्तीरे । लक्षणाबीजं च तात्पर्यानुपपत्तिः । अतएव प्रवाहे घोषतात्पर्यानुपपत्तेस्तीरे लक्षणा सेत्स्यति । छत्रिणो यान्तीत्यादौ द्वितीया । सोऽयमश्व इत्यादौ तृतीया ।

भाषाटीका

आप्त पुरुषका वाक्य ही शब्द प्रमाण है । यथार्थ तत्त्वका वक्ता ही आप्त है । पदोंका समूह वाक्य है । जैसे,—गायको लाओ। जिसमें शक्ति है वह पद है । 'इस पदसे यह अर्थ समझना चाहिये' ऐसे ईश्वर-सङ्केतको शक्ति कहते हैं ।

वाक्यार्थज्ञाने को हेतुः ?

आकांक्षा योग्यता सन्निधिश्च वाक्यार्थज्ञाने हेतुः ।

भाषाटीका

आकांक्षा, योग्यता और सन्निधि—वाक्यार्थ समझनेमें हेतु है ।

आकांक्षायोग्यतासन्निधीनां कानि लक्षणानि ?

पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वमाकांक्षा । अर्थाबाधो योग्यता । पदानामविलम्बेनोच्चारणं सन्निधिः । तथा च आकांक्षादिरहितं वाक्यमप्रमाणम् । यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीति न प्रमाणम् आकांक्षाविरहात् । वह्निना सिञ्चेदिति न प्रमाणं योग्यताविरहात् । प्रहरे प्रहरेऽसहोच्चारितानि गामानयेत्यादिपदानि न प्रमाणं सान्निध्याभावात् ।

न्यायबोधिनी

आकाङ्क्षां लक्षयति—पदस्येति । अव्यवहितोत्तरत्वादिसम्बन्धेन यत्पदे यत्पदप्रकारकज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तो यादृशशाब्दबोधाभावस्ता-

दृशशाब्दबोधे तत्पदे तत्पदवत्त्वमाकांक्षा । यथा घटमित्यादिस्थलेऽव्यवहितोत्तरत्वादिसम्बन्धेनाम्पदं घटपदवदित्याकारकाम्पदविशेष्यकघटपदप्रकारकज्ञानसत्त्वे घटीयं कर्मत्वमिति बोधो जायते । अम् घट इति विपरीतोच्चारणे तु तादृशज्ञानाभावात्तादृशशाब्दबोधो न जायते । अतस्तादृशाकांक्षाज्ञानं शाब्दबोधे कारणम् । अर्थाबाध इति । बाधाभावो योग्यतेत्यर्थः । अग्निना सिञ्चेदित्यत्र सेककरणत्वस्य जलादिधर्मस्य वह्नौ बाधनिश्चयसत्त्वान्न तादृशवाक्याच्छाब्दबोधः । सन्निधिं निरूपयति—पदानामिति । असहोच्चारितानि विलम्बोच्चारितानि ।

पदकृत्यम्

असम्भववारणाय पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्त इति । पुनरसम्भववारणाय पदान्तरेति । अर्थेति । आकांक्षावारणाय अर्थेति । पदानामिति । असहोच्चारितेष्वतिव्याप्तिवारणाय अविलम्बेनेति । आकांक्षावारणाय पदानामिति । आकांक्षादिशून्यवाक्यस्यात्र प्रमाणत्वं निषेधयति—तथा चेति । आकांक्षादिकं शाब्दहेतुरित्युक्ते चेत्यर्थः । आकांक्षाद्युदाहरणं दर्शयति—यथेति ।

भाषाटीका

दूसरे पदके न रहनेसे एक पदका अर्थका अन्वय-बोध न होना ही आकांक्षा है । एक पदके अर्थसे दूसरे पदके अर्थका यथार्थ सम्बन्ध रहना ही योग्यता है । पदोंका विना विलम्ब उच्चारण ही सन्निधि है । ऐसे आकांक्षादिसे रहित वाक्य प्रमाण नहीं है । जैसे,—'गाय, घोड़ा, आदमी, हाथी'—यह कहना प्रमाण नहीं है क्योंकि इसमें आकांक्षा नहीं है । 'आगसे सींचो'—यह वाक्य भी प्रमाण नहीं है, क्योंकि इसमें योग्यता नहीं है । एक प्रहरमें 'गाय' कह कर दूसरे प्रहरमें 'लाओ' कहनेसे, वह प्रमाण नहीं होगा, क्योंकि इनमें सान्निधि नहीं है ।

वाक्यभेदः प्रदर्श्यते—

वाक्यं द्विविधम् । वैदिकं लौकिकं च । वैदिकमीश्वरोक्तत्वात्सर्वमेव प्रमाणम्[1] । लौकिकं त्वाप्तोक्तं प्रमाणम्, अन्यदप्रमाणम् ।

न्यायबोधिनी

वैदिकमिति । वेदवाक्यमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । वेदमूलस्मृत्यादीन्यपि ग्राह्याणि । लौकिकं त्विति । वेदवाक्यभिन्नमित्यर्थः । आप्तत्वं च प्रयोगहेतुभूतयथार्थज्ञानवत्त्वम् । इति न्यायबोधिन्यां शब्दपरिच्छेदः ।

भाषाटीका

वाक्य दो प्रकारका है—वैदिक और लौकिक । वेद ईश्वरका वाक्य है, इसलिये वैदिक वाक्य सभी प्रमाण हैं । परन्तु लौकिक वाक्यमें आप्तके कहे हुए वाक्य ही प्रमाण हैं । इससे भिन्न वाक्य प्रमाण नहीं हैं ।

शाब्दज्ञानं निरूप्यते—

वाक्यार्थज्ञानं शाब्दज्ञानम् । तत्करणं शब्दः ।

पदकृत्यम्

नन्वेतावता शाब्दसामग्री प्रपञ्चिता । प्रमाविभाजकवाक्ये शाब्दस्याप्युद्दिष्टत्वेन तत्कुतो न प्रदर्शितमित्यत आह—वाक्यार्थेति । शब्दत्वं च शब्दात्प्रत्येमीत्यनुभवसिद्धा जातिः । शाब्दबोधक्रमो यथा-चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामकर्मकगमनानुकूलवर्तमानकृतिमां-

---

[1] ननु वेदस्यानादित्वात् कथमीश्वरोक्तत्वमिति चेन्न 'वेदः पौरुषेयः वाक्यसमूहत्वात् भारतादिवत्' इत्यनुमानेन पौरुषत्वसिद्धेः 'तस्मात् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि यज्ञिरे, यजुस्तस्मादजायत तस्माच्छन्दांसि यज्ञिरे' इति श्रुतेश्च । ज्ञानत्वपुरस्कारेण वेदस्य नित्यत्वमिष्टमेव ।

श्चैत्र इति शाब्दबोधः। द्वितीयायाः कर्मत्वमर्थः। धातोर्गमनम्। अनुकूलत्वं च संसर्गमर्यादया भासते। लटो वर्तमानत्वमाख्यातस्य कृतिः। तत्सम्बन्धः। संसर्गमर्यादया भासते। रथो गच्छतीत्यत्र गमनानुकूलव्यापारवान् रथ इति शाब्दबोधः। स्नात्वा गच्छतीत्यत्र गमनप्रागभावावच्छिन्नकालीनस्नानकर्ता गमनानुकूलवर्तमानकृतिमानिति शाब्दबोधः। क्त्वाप्रत्ययस्य कर्ता पूर्वकालीनत्वं चार्थः। एवमन्यत्रापि वाक्यार्थो बोध्यः।

भाषाटीका

वाक्यका अर्थज्ञान ही शाब्दज्ञान है। उसका करण शब्द प्रमाण है।

इति शब्दपरिच्छेदः।

—०*०—

अयथार्थानुभवः कतिविधः ?

अयथार्थानुभवस्त्रिविधः संशयविपर्ययतर्कभेदात्।

संशयस्य किं लक्षणम् ?

एकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं संशयः। यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति।

न्यायबोधिनी

यथार्थानुभवं निरूप्यायथार्थानुभवं विभजते—संशयेत्यादिना। एकेति। एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितभावाभावप्रकारकज्ञानं संशय इत्यर्थः। भावद्वयकोटिकसंशयाप्रसिद्धेः स्थाणुर्नेत्यत्र स्थाणुत्वस्थाणुत्वाभावपुरुषत्वपुरुषत्वाभावकोटिक एव।

पदकृत्यम्

अयथार्थानुभवं विभजते—अयथार्थेति। संशयं लक्षयति—एक-

स्मिन्निति । एकस्मिन्धर्मिणि एकस्मिन्नेव पुरोवर्तिनि पदार्थे विरुद्धा व्यधिकरणा ये नानाधर्माः स्थाणुत्वपुरुषत्वादयस्तेषां वैशिष्ट्य' सम्बन्धः तदवगाहिज्ञानं संशय इत्यर्थः । घटपटाविति समूहालम्बनज्ञानस्य घटत्वपटत्वरूपविरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहित्वादतिप्रसक्तिवारणाय एकस्मिन्निति । घटः पृथिवीति ज्ञानस्यैकस्मिन्धर्मिणि घटे घटत्वपृथिवीत्वरूपनानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहित्वादतिप्रसङ्गवारणाय विरुद्धेति । पटत्वविरुद्धघटत्ववान् पट इति ज्ञानेऽतिप्रसक्तिवारणाय नानेति ।

भाषाटीका

अयथार्थ अनुभव तीन प्रकारका है, संशय, विपर्यय और तर्क। एक वस्तुमें अनेक धर्मोंका ज्ञान संशय है। जैसे,—'यह स्थाणु है या मनुष्य'।

विपर्ययस्य किं लक्षणम् ?

मिथ्याज्ञानं विपर्ययः। यथा शुक्तौ 'रजतम्' इति।

न्यायबोधिनी

मिथ्याज्ञानमिति। अयथार्थज्ञानमित्यर्थः। विपर्ययो नाम भ्रमः।

पदकृत्यम्

मिथ्येति। यथार्थज्ञानवारणाय मिथ्येति। अयथार्थवारणाय ज्ञानेति।

भाषाटीका

मिथ्या ज्ञानका नाम विपर्यय है। जैसे,—सीपमें 'यह चाँदी है'—ऐसा ज्ञान।

तर्कलक्षणं निरूप्यते—

व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः। यथा यदि वह्निर्न स्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्यादिति।

न्यायबोधिनी

व्याप्यारोपेणेति। तर्के व्याप्यस्य व्यापकस्य च बाधनिश्चयः कारणम्। अन्यथा बाधनिश्चयाभाव इष्टापत्तिदोषेण तर्कानुत्पत्तेः।

पदकृत्यम्

तर्कं लक्षयति—व्याप्यारोपेणेति। असम्भववारणाय व्याप्यारोपेणेति। पुनरसम्भववारणाय व्यापकारोप इति। अत्र वह्न्यभावो व्याप्यः, धूमाभावो व्यापकः। यद्यपि तर्कस्य विपर्ययात्मकत्वेन पृथग्विभागोऽनुचितः, तथापि प्रमाणानुग्राहकत्वात् स उदित इति बोध्यम्। स्वप्नस्तु पुरीतद्बहिर्देशान्तर्देशयोः सन्धौ इडानाड्यां वा मनसि स्थितेऽदृष्टविशेषेण धातुदोषेण वा जन्यते। स च मानसविपर्ययान्तर्भूतः।

भाषाटीका

व्याप्यके आरोपसे व्यापकका आरोप करना तर्क है। जैसे,—यदि आग न हो तो धूँआ भी न हो।

कतिविधा स्मृतिः ?

स्मृतिरपि द्विविधा। यथार्था अयथार्था च। प्रमाजन्या यथार्था, अप्रमाजन्या अयथार्था।

भाषाटीका

स्मृति भी दो प्रकारकी है। यथार्थ और अयथार्थ। यथार्थ ज्ञानसे उत्पन्न स्मृति यथार्थ है और अयथार्थ ज्ञानसे उत्पन्न स्मृति अयथार्थ है।

सुखं निरूपयति—

सर्वेषामनुकूलवेदनीयं सुखम्[1]।

---

1 अनुकूलवेदनीयत्वे सतीतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वे च सति गुणत्वं सुखत्वम्।

न्यायबोधिनी

सुखं निरूपयति—**सर्वेषामिति** । इतरेच्छाऽनधीनेच्छाविषयत्वमिति निष्कर्षः । यथा श्रुते अनुकूलत्वप्रकारकवेदनाविशेष्यत्वस्य घटोऽनुकूल इत्याकारकज्ञानदशायामनुकूलत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वस्य घटादावपि सत्त्वाद्घटादावतिव्याप्तिरिति निष्कृष्टलक्षणमुक्तम् । भोजनादावतिव्याप्तिवारणाय इतरेच्छानधीनेतीच्छाविशेषणम् । सुखेच्छायाः सुखत्वप्रकारकज्ञानमात्रजन्यत्वात् ।

पदकृत्यम्

सुखं निरूपयति—**सर्वेषामिति** । सर्वात्मनामनुकूलमिति वेद्यं यत्तत्सुखमित्यर्थः । अहं सुखीत्यनुभवसिद्धसुखत्वजातिमत्, धर्ममात्रासाधारणकारणो गुणो वा सुखम् । शत्रुदुःखवारणाय सर्वेषामिति ।

भाषाटीका

जो सबको अनुकूल जान पड़े वह सुख है ।

दुःखं निरूपयति—

प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम्[1] ।

न्यायबोधनी

दुःखं निरूपयति—**प्रतिकूलेति** । अत्रापीतरद्वेषानधीनद्वेषविषयत्वमिति निष्कृष्टलक्षणम् । द्वेषविषयत्वमात्रोक्तौ सर्पादावतिव्याप्तिस्तत्रापि द्वेषविषयत्वसत्त्वादतस्तत्रातिव्याप्तिवारणायेतरद्वेषानधीनेति द्वेषविशेषणम् । सर्पजन्यदुःखादौ द्वेषात्सर्पेऽपि द्वेष इति सर्पद्वेषस्य सर्पजन्यदुःखद्वेषजन्यत्वादन्यद्वेषजन्यद्वेषविषयत्वरूपदुःखलक्षणस्य सर्पादौ नातिव्याप्तिः । फलेच्छा उपायेच्छाम्प्रति कारणम् । अतः फलेच्छावशादुपायेच्छा भवति । एवं फले द्वेषादुपाये द्वेषः ।

१ प्रतिकूलवेदनीयत्वे सतीतरद्वेषानधीनद्वेषविषयत्वे च सति गुणत्वं दुःखत्वम् ।

पदकृत्यम्

प्रतिकूलेति । दुःखत्वजातिमत् अधर्ममात्रासाधारणकारणो गुणो वा दुःखम् । पदकृत्यं पूर्ववत् ।

भाषाटीका

जो सबको बुरा लगे वह दुःख है ।

इच्छाद्वेषप्रयत्नानां लक्षणानि—

इच्छा कामः । क्रोधो द्वेषः । कृतिः प्रयत्नः ।

पदकृत्यम्

इच्छां निरूपयति—इच्छेति । काम इति पर्यायः । इच्छात्वजातिमती इच्छा । सा द्विविधा—फलेच्छा उपायेच्छा च । फलं सुखादिकम् । उपायो योगादिः । द्वेषं निरूपयति—क्रोध इति । द्वेष्मीत्यनुभवसिद्धद्वेषत्वजातिमान् द्विष्टसाधनताज्ञानजन्यगुणो वा द्वेषः । प्रयत्नं निरूपयति-कृतिरिति । प्रयत्नत्वजातिमान्प्रयत्नः । स त्रिविधः प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनिभेदात् । इच्छाजन्यो गुणः प्रवृत्तिः । द्वेषजन्यो गुणो निवृत्तिः । जीवनादृष्टजन्यो गुणो जीवनयोनिः । स च प्राणसञ्चारकारणम् ।

भाषाटीका

कामनाका नाम इच्छा है । क्रोधका नाम द्वेष है । कृति अर्थात् उद्योगका नाम प्रयत्न है ।

धर्मस्य किं लक्षणम् ?

विहितकर्मजन्यो धर्मः[1] । निषिद्धकर्मजन्यस्त्वधर्मः[2] ।

---

१ वेदविहितकर्मजन्यत्वे सति गुणत्वं धर्मस्य लक्षणम् ।

२ वेदनिषिद्धकर्मजन्यत्वे सति गुणत्वमधर्मस्य लक्षणम् ।

न्यायबोधिनी

धर्माधर्मौ निरूपयति—विहितेति । वेदविहितेत्यर्थः । निषेद्धेति । वेदनिषिद्धेत्यर्थः ।

पदकृत्यम्

धर्ममाह—विहितेति । वेदविहितेत्यर्थः । अधर्मवारणाय वेदविहितेति । यागादिक्रियावारणाय कर्मजन्य इति । स च कर्मनाशाजलस्पर्शकीर्तनभोगतत्त्वज्ञानादिना नश्यति । अधर्मलक्षणमाह--निषिद्धेति । वेदेनेत्यर्थः धर्मवारणाय वेदनिषिद्धेति । वेदनिषिद्धक्रियावारणाय धर्मजन्य इति । स च भोगप्रायश्चित्तादिना नश्यति । एतावेव अदृष्टमिति कथ्येते वासनाजन्यौ च । वासना विलक्षणसंस्कारः ।

भाषाटीका

शास्त्र-विधिसे विहित कर्मसे उत्पन्न अदृष्टका नाम धर्म है । निषिद्ध कर्मसे उत्पन्न अदृष्टका नाम अधर्म है ।

आत्ममात्रविशेषगुणाः के ?

बुद्ध्यादयोऽष्टावात्ममात्रविशेषगुणाः । बुद्धीच्छाप्रयत्ना नित्या अनित्याश्च । नित्या ईश्वरस्य । अनित्या जीवस्य ।

न्यायबोधिनी

बुद्ध्यादयोऽष्टाविति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा इत्यर्थः ।

भाषाटीका

बुद्धि, सुख, दुःख, इच्छा, द्वेष, प्रयत्न, धर्म और अधर्म—ये आठ आत्माके विशेष गुण हैं । बुद्धि, इच्छा और प्रयत्न दो दो

प्रकारके हैं,—नित्य और अनित्य। ईश्वरके बुद्धि, इच्छा और प्रयत्न नित्य तथा जीवके अनित्य हैं।

संस्कारः कतिविधः, तद्भेदान् वृत्तींश्चेति—

संस्कारस्त्रिविधः। वेगो भावना स्थितिस्थापकश्चेति। वेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिः। अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावना आत्ममात्रवृत्तिः। अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थापादकः स्थितिस्थापकः कटादिपृथिवीवृत्तिः॥ इति गुणाः॥

न्यायबोधिनी

संस्कारं विभजते—संस्कार इति। भावनां लक्षयति—अनुभवेति। अनुभवजन्यत्वे सति स्मृतिहेतुत्वं भावनाया लक्षणम्। अत्रानुभवजन्यत्वे सतीति विशेषणानुपादाने आत्ममनःसंयोगेऽतिव्याप्तिरात्ममनःसंयोगस्य ज्ञानमात्रं प्रत्यसमवायिकारणत्वेन स्मृतिं प्रत्यपि कारणत्वादतस्तदुपादानम्। आत्ममनःसंयोगस्यानुभवजन्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। तावन्मात्रे कृतेऽनुभवध्वंसेऽतिव्याप्तिः। ध्वंसं प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वेनानुभवध्वंसस्याप्यनुभवजन्यत्वात्। अतः स्मृतिहेतुत्वोपादानम्। अनुभवध्वंसे स्मृतिहेतुत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। ननु विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य कारणता सकलतान्त्रिकमतसिद्धा। यथा दण्डविशिष्टबुद्धिं प्रति दण्डज्ञानस्य। दण्डविशिष्टबुद्धिर्नाम दण्डप्रकारकबुद्धिः। सा च दण्डी पुरुष इत्याकारिका। न हि दण्डमजानानः 'दण्डी पुरुषः' इति प्रत्येति। एवं च यत्रायं दण्ड इति प्रत्यक्षं जातं तदनन्तरं दण्डी पुरुष इत्याकारकप्रत्यक्षमुत्पन्नं तत्र दण्डी पुरुष इत्याकारकप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिः। तद्धि स्वाव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नदण्डज्ञानात्मकानुभवजन्यं जनिष्यमाणे दण्डी पुरुष इत्याकारकस्मरणे कारणं च, स्मृतिं प्रत्यनुभवस्य कारण-

त्वादिति चेत् । अत्र ब्रूमः—अनुभवजन्यत्वं हि अनुभवत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताश्रयत्वम् । तथा च दण्डप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितदण्डज्ञानकारणतायां न दण्डानुभवत्वमवच्छेदकदण्डानुभवादिव दण्डस्मरणादपि दण्डप्रकारकबुद्धेरुत्पत्तेः । अतो दण्डप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति स्मरणसाधारणदण्डज्ञानत्वेनैव दण्डज्ञानस्य कारणतायाः स्वीकरणीयत्वेनानुभवत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताश्रयत्वस्योक्तप्रत्यक्षेऽभावान्नातिव्याप्तिः । भावनायां तु लक्षणमिदं वर्तते । तथा हि—अनुभवेनैव भावनाख्यसंस्कारोत्पत्त्या भावनात्वावच्छिन्नं प्रत्यनुभवस्यानुभवत्वेनैव कारणतया भावनात्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितानुभवनिष्ठकारणतायामनुभवत्वमवच्छेदकम् । अतोऽनुभवत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताश्रयत्वस्य भावनायां सत्त्वात् । नन्वेवं स्मृतिहेतुत्वविशेषणवैयर्थ्यम् । तद्ध्यनुभवध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रागुपात्तम् । न हि यथोक्तानुभवजन्यत्वविवक्षायामनुभवध्वंसेऽतिव्याप्तिः प्रसज्यते । तथा हि—ध्वंसत्वावच्छिन्नं प्रति च तत्तत्प्रतियोगिव्यक्तेस्तद्व्यक्तित्वेनेत्येवं ध्वंसप्रतियोगिनोः कार्यकारणभावः । तथा च ध्वंसनिष्ठकार्यतानिरूपिता याऽनुभवनिष्ठा कारणता तस्यां प्रतियोगित्वमवच्छेदकं तत्तद्व्यक्तित्वं च न त्वनुभवत्वमपीत्यनुभवध्वंसेऽनुभवत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताश्रयत्वरूपानुभवजन्यत्वविरहादिति चेत् । न । स्मृतावतिव्याप्तिवारणायैव तदुपादानात् । तथा हि—स्मृतिं प्रत्यनुभव एव कारणं न तु स्मृतिरप्यतो घटस्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति घटानुभवस्य घटानुभवत्वेनैव कारणत्वं न तु घटज्ञानत्वेन । इत्थं चानुभवत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताश्रयत्वस्य स्मृतौ विद्यमानत्वादतिव्याप्तिः । उक्तविशेषणदाने तु स्मृतेः स्मृतिहेतुत्वाभावात्तद्व्युदासः ।

पदकृत्यम्

संस्कारं विभजते—संस्कारेति । सामान्यगुणान्मविशेषगुणांश-

यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमान्संस्कारः । घटादिवारणाय गुणत्वव्याप्येति । संयोगादिवारणाय आत्मविशेषगुणोभयवृत्तीति । ज्ञानादिवारणाय सामान्येति । द्वितीयादिपतनासमवायिकारणं वेगः । रूपादिवारणाय द्वितीयादिपतनेति । कालादिवारणाय असमवायीति । भावनां लक्षयति—अनुभवेति । आत्मादिवारणाय प्रथमदलम् । अनुभवध्वंसवारणाय द्वितीयदलम् । स्थितिस्थापकमाह-अन्यथेति पृथिवीमात्रसमवेतसंस्कारत्वव्याप्यजातिमत्वं स्थितिस्थापकत्वम् । गन्धवत्त्वमादाय गन्धेऽतिव्याप्तिवारणाय संस्कारत्वव्याप्येति । भावनात्वमादाय भावनावारणाय पृथिवीसमवेतेति । स्थितिस्थापकरूपान्यतरत्वमादाय रूपवारणाय जातीति । इति गुणा इति । द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवान् गुणः । द्रव्यकर्मणोरतिव्याप्तिवारणाय विशेषणदलम् । सामान्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् ।

भाषाटीका

संस्कार तीन प्रकारका है । वेग, भावना और स्थितिस्थापक । वेग—पृथ्वी, जल, तेज, वायु और मन, इन पाँचोंमें रहता है । जो संस्कार अनुभवसे उत्पन्न और स्मृतिका कारण है उसका नाम भावना है । भावनाख्य संस्कार केवल आत्मामें ही रहता है । दूसरी अवस्थाको पहुँचाई हुई वस्तुको फिर पूर्वावस्थामें लानेवाला संस्कार स्थितिस्थापक है । यह संस्कार चटाई, पेड़की टहनी आदि पार्थिव पदार्थमें रहता है ।

कर्मणः किं लक्षणम् ?

चलनात्मकं कर्म[1] **। ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुरुत्क्षेपणम्**[2] **। अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणम्**[3] **। शरीरस्य**

---

१ संयोगविभागयोर्भावभूतानपेक्षकारणं कर्म इति कर्मणो लक्षणम् ।

२ ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलव्यापार उत्क्षेपणम् ।

३ अधोदेशसंयोगानुकूलव्यापारोऽपक्षेपणम् ।

सन्निकृष्टसंयोगहेतुराकुञ्चनम्[1]। विप्रकृष्टसंयोगहेतुः प्रसारणम्[2]। अन्यत्सर्वं गमनम्[3]।

पदकृत्यम्

चलनेति। संयोगभिन्नत्वे सति संयोगासमवायिकारणं कर्म। हस्तपुस्तकवारणाय सत्यन्तम्। घटादिवारणाय विशेष्यदलम्। ऊर्ध्वेति। अपक्षेपणवारणाय ऊर्ध्वेति। कालादिवारणाय असाधारणेत्यपि बोध्यम्। अधोदेशेति। उत्क्षेपणवारणाय अधोदेशेति। कालादिवारणाय असाधारणेत्यपि देयम्। शरीरेति। प्रसारणादिवारणाय शरीरसन्निकृष्टेति। कालादिवारणाय असाधारणं देयम्। विप्रकृष्टेति। उत्क्षेपणादिवारणाय विप्रकृष्टेति। कालादिवारणाय असाधारणमप्यावश्यकम्।

भाषाटीका

चलन रूप क्रियाको कर्म कहते हैं। ऊपरके देशसे संयोगका कारण उत्क्षेपण है। निम्न देशसे संयोगका हेतु अपक्षेपण है। शरीरके समीप संयोग होनेका कारण आकुञ्चन है। शरीरसे दूर संयोगका कारण प्रसारण है। इनके अतिरिक्त कर्म गमनके अन्तर्भूत हैं।

सामान्यस्य किं लक्षणम्?

नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम्। द्रव्यगुणकर्मवृत्ति। परं सत्ता। अपरं द्रव्यत्वादि।

न्यायबोधिनी

सामान्यं निरूपयति—नित्यमेकमिति। नित्यत्वे सत्यनेकस-

१ शरीरसन्निकृष्टसंयोगासाधारणकारणत्वे सति कर्मत्वमाकुञ्चनत्वम्।

२ विप्रकृष्टसंयोगासाधारणकारणत्वे सति कर्मत्वं प्रसारणत्वम्।

३ उत्क्षेपणादिभिन्नत्वे सति कर्मत्वं गमनत्वम्।

मवेतत्वं सामान्यलक्षणम् । नित्यत्वविशेषणानुपादानेऽनेकसमवेतत्वस्य संयोगादौ सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिस्तद्वारणाय नित्यत्वविशेषणम् । अनेकसमवेतत्वानुपादाने नित्यत्वमात्रोपादाने आकाशादावतिव्याप्तिस्तद्वारणायानेकसमवेतत्वम् । अनेकसमवेतत्वानुपादाने नित्यत्वविशिष्टसमवेतत्वमात्रोक्तावाकाशगतैकत्वपरिमाणादौ जलपरमाणुगतरूपादौ चातिव्याप्तिः । जलपरमाणुगतरूपादेराकाशगतैकत्वपरिमाणादेर्नित्यत्वात् समवेतविशेषणम् ।

पदकृत्यम्

संयोगादिवारणाय नित्यमिति । कालादिपरिमाणवारणाय अनेकेति । अनेकानुगतत्वं च समवायेन बोध्यम् । तेन नात्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिः ।

भाषाटीका

नित्य और एक होकर अनेक पदार्थोंमें रहनेवाला सामान्य (जाति) है । सामान्य द्रव्य, गुण और कर्ममें रहता है । सत्ता जाति पर अर्थात् सबसे अधिक स्थानमें रहनेवाली है । द्रव्यत्व-गुणत्व आदि जाति अपर अर्थात् सत्तासे कम स्थानमें रहती है ।

विशेषस्य किं लक्षणम् ?

नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषाः[1] ।

पदकृत्यम्

नित्यद्रव्यवृत्तय इति । घटत्वादिवारणाय नित्यद्रव्यवृत्तय इति । आत्मत्वमनस्त्ववारणाय आत्मत्वमनस्त्वभिन्ना इत्यपि बोध्यम् ।

भाषाटीका

नित्यद्रव्योंमें रहनेवाले व्यवर्तक (एकसे दूसरेको भिन्न करनेवाले) धर्मको विशेष कहते हैं ।

---

१ जातिजातिमद्भिन्नत्वे सति समवायेन यो वर्तते स विशेषः, तेन ईश्वरेच्छात्मत्वादौ नातिव्याप्तिः ।

समवायस्य किं लक्षणम् ?

नित्यसम्बन्धः समवायः[1] । अयुतसिद्धवृत्तिः । ययोर्द्वयोर्मध्ये एकमविनश्यदवस्थमपराश्रितमेवाव-तिष्ठते तावयुतसिद्धौ । यथा अवयवावयविनौ गुणा-गुणिनौ क्रियाक्रियावन्तौ जातिव्यक्ती विशेषनित्य-द्रव्ये चेति ।

न्यायबोधिनी

समवायं निरूपयति--नित्येति । सम्बन्धत्वं विशिष्टप्रतीतिनि-यामकत्वम् । तावन्मात्रोक्तौ संयोगेऽतिव्याप्तिरतो नित्य इति विशे-षणम् । (ययोर्द्वयोर्मध्य इति । यन्निष्ठकालनिरूपिताधेयतासा-मान्यं यदवच्छिन्नं तदुभयान्तरत्वमयुतसिद्धत्वमित्यर्थः ।)

पदकृत्यम्

नित्येति । आकाशादिवारणाय सम्बन्ध इति । संयोगवार-णाय नित्येति । स्वरूपसम्बन्धवारणाय तद्भिन्न इत्यपि बोध्यम् ।

भाषाटीका

नित्य सम्बन्धका नाम समवाय है । समवाय अयुतसिद्ध पदार्थ में रहता है । जिन दोनों पदार्थोंमें, एक दूसरे पर नित्य आश्रित होकर रहता है, वे अयुतसिद्ध हैं । जैसे,—अवयव और अवयवी, गुण और द्रव्य, क्रिया और द्रव्य, जाति और व्यक्ति तथा विशेष और नित्यद्रव्य ।

प्रागभावस्य किं लक्षणम् ?

अनादिः सान्तः प्रागभावः । उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य ।

---

१ नित्यत्वे सति सम्बन्धत्वं समवायत्वम् ।

पदकृत्यम्

प्रागभावं लक्षयति—अनादिरिति । घटादिवारणाय प्रथमदलम् । परमाणुवारणाय द्वितीयदलम् । पुनःप्रागभावः कस्मिन्कालेऽस्तीत्यत आह—उत्पत्तेरिति । कार्यस्योत्पत्तेः प्राक् स्वप्रतियोगिसमवायिकारणे वर्तते इत्यर्थः ।

भाषाटीका

जिस अभावका आदि न हो पर अन्त हो, वह प्रागभाव है। जैसे, कार्यकी उत्पत्तिके पहलेका अभाव ।

प्रध्वंसस्य किं लक्षणम् ?

सादिरनन्तः प्रध्वंसः । उत्पत्त्यनन्तरं कार्यस्य ।

पदकृत्यम्

ध्वंसं लक्षयति—सादिरिति । घटादिवारणाय अनन्त इति। आत्मादिवारणाय सादिरिति। उत्पत्तीति । कार्यस्योत्पत्त्यनन्तरं स्वप्रतियोगिसमवायिकारणवृत्तिरित्यर्थः । स च 'ध्वस्तः' इति प्रत्ययविषयः ।

भाषाटीका

जिस अभावका आदि हो पर अन्त न हो वह प्रध्वंसाभाव है। जैसे, कार्यकी उत्पत्तिके बादका अभाव ।

अत्यन्ताभावस्य लक्षणं निरूप्यते—

त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः । यथा भूतले घटो नास्तीति ।

न्यायबोधिनी

अत्यन्ताभावं निरूपयति—त्रैकालिकेति । (प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वे सत्यन्योन्याभावभिन्नत्वे सत्यभाव-

त्वमत्यन्ताभावस्य लक्षणम् । ध्वंसप्रागभावान्योन्याभावाकाशादीनां वारणाय यथाक्रमं विशेषणोपादानम् । वस्तुतस्तु संसर्गाभावत्वं तादात्म्यभिन्नसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् । ध्वंसप्रागभावयोश्च न संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति तेनैव तद्वारणे त्रैकालिकेति स्वरूपाख्यानमेवेति बोध्यम्)

पदकृत्यम्

अत्यन्ताभावं लक्षयति—त्रैकालिकेति । त्रैकालिकत्वे सति संसर्गावछिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः । ध्वंसप्रागभाववारणाय त्रैकालिकेति । भेदवारणाय संसर्गेत्यादि ।

भाषाटीका

जिसकी प्रतियोगिता संसर्गावच्छिन्ना होती है और भूत, भविष्यत्, वर्तमान तीनों कालोंमें रहती है उसे अत्यन्ताभाव कहते हैं । जैसे,—'भूतलमें घट नहीं है ।'

अन्योन्याभावस्य किं लक्षणम् ?

तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्योन्याभावः । यथा घटः पटो नेति ।

न्यायबोधिनी

अन्योन्याभावं निरूपयति—तादात्म्येति ।

पदकृत्यम्

अन्योन्याभावं लक्षयति—तादात्म्येति । प्रागभावप्रध्वंसाभाववारणाय तादात्म्येति । अत्यन्ताभाववारणाय तादात्म्यत्वेन सम्बन्धो विशेषणीयः ।

भाषाटीका

जिसकी प्रतियोगिता तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना (अर्थात् एकका

अभाव दूसरेमें) होती है वह अन्योन्याभाव है। जैसे,—'घट पट नहीं है।'

पदार्थानुपसंहरति—

सर्वेषां पदार्थानां यथायथमुक्तेष्वन्तर्भावात्[1] सप्तैव पदार्था इति सिद्धम्।

कणादन्यायमतयोर्बालव्युत्पत्तिसिद्धये।
अन्नम्भट्टेन विदुषा रचितस्तर्कसंग्रहः॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायान्नम्भट्टविरचितस्तर्कसंग्रहः समाप्तः।

न्यायबोधिनी

सर्वेषामिति। "प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः" इति न्यायस्यादिमसूत्र उक्तानां प्रमाणप्रमेयादीनामित्यर्थः। विस्तरस्त्वन्यत्रानुसन्धेयः।

इति श्रीगोवर्धनमिश्रविरचिता तर्कसंग्रहस्य न्यायबोधिनीव्याख्या समाप्ता।

पदकृत्यम्

पदार्थज्ञानस्य परमप्रयोजनं मोक्ष इत्यामनन्ति। स च आत्यन्तिकैकविंशतिदुःखध्वंसः। आत्यन्तिकत्वं च स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वम्। दुःखध्वंसस्येदानीमपि सत्त्वेनास्मदादीनामपि मुक्तत्वापत्तिवारणाय कालीनान्तम्। मुक्तयात्मकदुःखध्वंसस्यान्यदीयदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वाद्वामदेवादीनां मुक्तात्मनामप्यमुक्तत्वप्रसंगात्स्वसमानाधिकरणेति प्रागभावविशेषणम्। दुःखानि चैकविंशतिः—शरीरं षडिन्द्रियाणि षड्विषयाः षड्बु-

---

१ वैशेषिकदर्शनोक्तसप्तपदार्थेषु न्यायदर्शनोक्तषोडशपदार्थानामन्तर्भावश्चेत्थम्—प्रमाणेषु प्रत्यक्षस्येन्द्रियत्वाद्द्रव्ये, अनुमानादीनां गुणे; प्रमेयेषु आत्मशरीरेन्द्रियाणां द्रव्ये, अर्थस्य गन्धरसरूपस्पर्शशब्दरूपस्य गुणे, बुद्धेर्गुणे, मनसो द्रव्ये, प्रवृत्तेर्गुणे, दोषाणामिच्छाद्वेषमिथ्याज्ञानस्वरूपाणां रागद्वेषमोहप्रतिपाद्यानां गुणे, मरणानन्तरभाविजननं प्रेत्यभावः, तथा च चरमप्राणशरीरसंयोगध्वंसरूपमरणस्याभावे, आद्यशरीरप्रागसंयोगरूपजननस्य गुणे, सुखदुःखसंवेदनस्वरूपस्य फलस्य गुणे,

द्धयः सुखं दुःखञ्चेति दुःखानुषङ्गित्वाच्छरीरादौ गौणदुःखत्वम् । तथा च 'आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रुतेरात्मज्ञानसाधननिदिध्यासनमननसाधनत्वं पदार्थज्ञाने संजाघटीति । एवं च तत्त्वज्ञाने सति शरीरपुत्रादावात्मत्वस्वीयत्वाभिमानरूपमिथ्याज्ञानस्य नाशः तेन दोषाभावः तेन प्रवृत्त्युनुत्पत्तिः, ततस्तत्कालीनशरीरेण कायव्यूहेन भोगतत्त्वज्ञानाभ्यां वा प्रारब्धकर्मणां नाशः । ततो जन्माभावः ।

'नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम् ।
ज्ञानं च विमलीकुर्वन्नभ्यासेन च पाचयेत् ॥
अभ्यासात्पक्वविज्ञानः कैवल्यं लभते नरः ।'

इत्यादिवचनात् 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति' इति श्रुतेश्च, सगुणोपासनाकाशीमरणादेरपि तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिहेतुत्वम् । अत एव परमेश्वरः काश्यां तारकमुपदिशतीति सारम् ।

चक्रे चन्द्रजसिंहो हि पदकृत्यमिदं शुभम् ।
परोपकारकरणं माधवो वीक्षतामिदम् ॥

इति श्रीमत्तत्रभवद्गुरुदत्तसिंहशिष्यश्रीचन्द्रजसिंहविरचितं
पदकृत्यं समाप्तम् ॥

भाषाटीका

इन सात पदार्थोंमें संसारके सारे पदार्थ यथायथ रूपसे अन्तर्भूत होनेके कारण पदार्थ सात ही हैं, यह सिद्ध हुआ है।

कणाद और गौतमके मतमें बालकोंका बोध होनेके लिये विद्वान् अन्नम्भट्टने इस तर्कसंग्रह नामक ग्रन्थको बनाया ।

॥ तर्कसंग्रह समाप्त ॥

दुःखस्य गुणे, आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपस्यापवर्गस्याभावे; संशयस्य बुद्धिभेदाद् गुणे; प्रयोजनेषु सुखस्य गुणे, दुःखाभावस्याभावे, इच्छाविषयरूपप्रयोजनस्य च यथायथं द्रव्यादिषु; दृष्टान्तस्य सिद्धान्तस्य च द्रव्यादिषु; परार्थानुमितिहेतुरवयवानां तर्कस्य च शब्दात्मकत्वाद् गुणे; प्रमाणफलरूपनिर्णयस्य गुणे; वादजल्पवितण्डानां शब्दात्मकत्वाद् गुणे; हेत्वाभासानां यथायथं द्रव्यादिषु; छलस्य जातेश्च शब्दरूपत्वाद् गुणे; निग्रहस्थानानां यथायथं द्रव्यादिषु अन्तर्भाव इति ।

वङ्गमण्डलान्तर्गत-कोटालीपाड़ावास्तव्यशाण्डिल्यगोत्रीयश्रीमच्चन्द्रकुमारशर्मात्मज-श्रीगोपालचन्द्रवेदान्तशास्त्रिलिखिता तर्कसंग्रहस्य टिप्पणी समाप्ता ।

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY.
Jangamwadi Math, VARANASI,
Acc. No. ....~~[illegible]~~...1202

सर्वे भवन्तो विलयं नयन्तु ।

परस्परं प्रेमघना भवन्तु,

स्व-संघशक्त्या जगतीं जयन्तु ॥

(ङ) नैव वञ्चकता क्वापि, नापि क्षुत्क्षामकण्ठता ।

न चापि दुर्बलाघातो, मम देशे भवेत्कदाचित् ॥

४ श्री "गान्धिचरितस्य" समासतः कथासारः स्वशब्दैर्निबद्ध्यताम् ।... ८

अथवा

भारतवर्षे श्रीगान्धिमहोदयैः सञ्चालितस्य 'अहिंसाऽऽन्दोलनस्य' संक्षिप्तं वर्णनं कार्यम् ।

मातुलगंज

मोतिमिल्द

की

की की

[illegible] की